

cultuur - religie

HOE SCHRIJF IK DE NIEUWSTE GESCHIEDENIS VAN MIJN GEMEENTE?

Partim : Culturele en religieuze geschiedenis (J. Art).

1.1 Inleiding

Onder cultuur wordt hier verstaan: het geheel van veronderstellingen, opvattingen, waarden, normen én de materiële uitdrukking ervan die in een samenleving gedeeld en overgeleverd worden. De kern van een cultuur wordt gevormd door basisveronderstellingen over de menselijke natuur en het universum - en die worden dikwijls in religieuze termen geformuleerd. Religie wordt hier daarom opgevat als een zingevingssysteem, een min of meer samenhangend geheel van opvattingen en praktijken dat het leven verbindt met enkele overkoepelende principes die een ultieme 'verklaring' bieden.

Cultuur en religie zijn in de 19de en 20ste eeuw grondig veranderd. Dat kan moeilijk anders als men de sociaal-economische en politieke verschuivingen in overweging neemt die elders in dit boek worden beschreven, en die men wel eens onder de term modernisering tracht te vatten. Het gaat om veranderingsprocessen die achteraf bekeken gestuurd werden door het geloof in de maakbaarheid en door het streven naar de rationele ordening van de samenleving, door het vertrouwen op wetenschap en techniek. Zowel de sociaal-economische, de politieke als de culturele dimensie worden gekenmerkt door toenemende differentiatie (steeds meer deskundigen), commodificatie (alles kan met geld gekocht worden), en rationalisatie (de traditie moet het afleggen tegen de rede) (Van Hoof en Van Ruysseveldt, 1999).

Die macroprocessen manifesteren zich ook op het lokale vlak, zij het niet overal even snel, of in rechtopgaande lijn, en steeds op een specifieke manier. Hierna wordt één van de mogelijke invalshoeken voorgesteld van waaruit men die veranderingen in de culturele en religieuze sfeer, op plaatselijk niveau, zou kunnen bestuderen.

1.2 Differentiatie en commodificatie: steeds meer woordvoerders en luisteraars.

Historici maken bij de studie van de cultuur van plaatselijke gemeenschappen meestal een eerste grote onderscheid tussen 'volk' en 'elite', tussen 'grote' en 'kleine' traditie. Men wil hierdoor twee groepen binnen de gemeenschap onderscheiden. Enerzijds degenen die door de gemeenschap (moeten) worden aanvaard als gezaghebbende

cultuur - religie

woordvoerders, als degenen die uiteindelijk (bepaalde aspecten van) de werkelijkheid definiëren, degenen die 'het voor het zeggen' en 'het laatste woord' hebben. Concreet zijn dat in een Vlaams dorp: de kasteelheer, (lange tijd ook) de burgemeester, de pastoor, de notaris en de vrederechter, de geneesheer en de veearts, de onderwijzer, de werkgever, vader en moeder... tot en met de huidige landbouwconsulent die de boeren komt uitleggen wat onder voldoende, overtollige of te weinig melkproductie kan worden verstaan. Men hoeft niet veel geschiedenis te kennen om te weten dat die groep 'experts' tijdens de 19de en 20ste eeuw sterk is toegenomen, dat steeds meer mensen in de gemeente verschijnen die 'met kennis van zaken' bepaalde delen van de werkelijkheid 'diagnosticeren'. Daar waar die groep in de 19de eeuw met gemak rond een herbergtafel kon worden samengebracht, zouden vandaag de meeste gemeentehuizen te klein zijn indien alle deskundigen, raden en adviesorganen tegelijk zouden worden samengeropen. Het is van belang de groei van die groep 'experts' in kaart te brengen, te bepalen wanneer nieuwe woordvoerders ten tonele verschijnen, hoe ze zich verhouden tot de reeds aanwezige, welke middelen en kanalen ze benutten om hun 'definitie van de situatie' bij te brengen, waaraan ze hun gezag ontleen enz.

Geen sprekers zonder luisteraars: zo verzeilen we bij de andere groep die cultuurhistorici binnen lokale gemeenschappen onderscheiden: de niet-experten, de leken, 'het volk'. Men moet opletten die tweedeling, die een hulpmiddel voor het structureren van het onderzoek wil zijn, niet te reïficeren, letterlijk in de werkelijkheid te willen terugvinden. Uiteindelijk behoren we vandaag allemaal tot het 'volk', in die zin dat we nog hoogstens op één gebied specialist 'met recht van spreken' zijn, maar in alle andere sectoren een beroep (moeten) doen op andere experts, die op hun beurt slechts op een bepaald gebied 'met kennis van zaken' optreden. Die zeer complexe onderlinge afhankelijkheid is vooral de voorbije twee eeuwen toegenomen. Vroeger kon, idealiter gesproken, de zelfstandige boer veel meer handelen vanuit een eigen definitie van de werkelijkheid, als ware hij 'een schipper naast God'. Er heeft zich m.a.w. een differentiatieproces, een toenemende specialisatie en groeiende interdependentie voorgedaan die aan steeds meer mensen, maar over steeds kleinere gebieden, recht van spreken heeft gegeven, daar waar vroeger relatief weinig mensen over heel veel zaken het hoge woord voerden. Volgens Norbert Elias zou dat ook de machtsverschillen tussen de mensen verkleind hebben. Het is inderdaad waar dat de meesten onder ons minder dan ooit zonder de anderen kunnen en we in dat opzicht elkaars

cultuur - religie

gelijken zijn geworden. Bovendien is, ook in cultureel opzicht, de keuzemogelijkheid zeer toe-, en de sociale controle sterk afgenomen. Mensen ontlenen hun identiteit veel minder door hun toebehoren aan één bepaalde groep - hun dorp of hun beroep bv.- en gaan zich meer door hun stijlkeuze, en dat wil meestal zeggen: hun consumptiegedrag, als individuen, als actieve luisteraars profileren. Dat mooie plaatje, zullen sommigen zeggen, heeft wel zijn keerzijde. De sociale controle is wel gemilderd, maar is ze niet vervangen door een veel verdergaande, want onzichtbare registratie van ons doen en laten? Meer kansen tot individualisering, maar anderzijds is de markt gemundialiseerd en hebben nog nooit zoveel mensen dezelfde kleren gedragen, naar dezelfde televisieprogramma's gekeken en dezelfde drankjes genuttigd. Veel historici zijn geneigd die tweede verhaallijn te volgen: van relatieve zelfstandigheid, zoniet van individuen dan toch van lokale gemeenschappen, naar toenemende afhankelijkheid. In hun ogen waren vroeger steden en gemeenten niet alleen economisch maar ook cultureel meer 'autarkisch' of autonoom. Het relatieve isolement en de geringe omvang van die bevolkingskernen had voor gevolg dat het meeste op lokaal niveau werd bedisseld, zonder inmenging van 'buitenaf', en dat de dominante werkelijkheidsdefinitie het resultaat was van de macht van en van de strijd tussen plaatselijke elites.

Historisch onderzoek heeft in elk geval uitgemaakt dat zeker vanaf de 19de eeuw steeds meer instanties zich met 'volks-cultuur' en 'volksbeschaving' gaan inlaten. Dit is gedeeltelijk het gevolg van de machtsstrijd tussen de nationale cultuurelites, tussen Kerk en Staat bv., die sinds de afkondiging van de grote vrijheden in toenemende mate gedwongen worden hun machtspositie ten opzichte van elkaar en ten opzichte van nieuwe groepen te verdedigen. De uitbouw van een 'volkse' achterban, het mobiliseren van de bevolking leek hierbij een geschikt wapen, vooral wanneer door de uitbreiding van het stemrecht die groepen ook een politiek gewicht kregen.

Dit doordringen van het 'centrum' in de 'periferie' gebeurde op verschillende niveaus tegelijk. Economisch, doordat de plaatselijke productie steeds meer bepaald werd door een regio-overschrijdende markt. Politiek via o.m. de uitbouw van de partijen en de media. Sociaal door vergrote mobiliteitskansen, op hun beurt gevolg van o.m. de uitbouw van het onderwijsnet en de vergemakkelijkte communicatie. En natuurlijk ook cultureel, door het uitgommen van verschillen die dat hele proces zouden kunnen afremmen. Het in kaart brengen van de verschillende middelen en kanalen die door de

cultuur - religie

'waarzeggers' werden aangewend om de bevolking te 'accultureren' en tot hun inzichten te brengen is een boeiend en haalbaar onderzoeksproject.

Zoals altijd zijn de bronnen inzake initiatieven 'van hogerhand' in voldoende mate aanwezig. Veel moeilijker en problematischer is het om na te gaan in hoeverre 'de bevolking' zich die initiatieven liet welgevalen, passief onderging, afwees, of tot eigen nut omhoog. Het bronnenprobleem is hier erg groot en trouwens ook voor onderzoekers van huidige toestanden.

1.3. Rationalisering: steeds minder geestelijken en gelovigen

In onze gewesten is het de katholieke Kerk die bij monde van de geestelijkheid sinds eeuwen 'met recht van spreken' definieerde welke gedragingen als religieus dienden te worden beschouwd en welke niet, wat rechtgelovig was en wat bijgeloof, wat 'goed' was en wat 'kwaad'. In de 19de en vooral in de tweede helft van de 20ste eeuw raakte de maatschappij gesecculariseerd, en zou er steeds minder eensgezindheid bestaan omtrent de vraag welke fenomenen (en zelfs : of er nog fenomenen) als religieus geladen kunnen beschouwd worden. Het differentiatieproces laat zich m.a.w. ook in dit vlak voelen: geestelijken zijn specialisten in zingeving, en zelfs op dat terrein niet langer de enigen; en het christendom is niet langer het 'overkoepelend baldakijn', richtinggevend voor alle sectoren van het leven, maar een subsysteem naast andere. Kunst, politiek en economie verlopen volgens een eigen rationaliteit, en laten zich voor het bereiken van hun doelstellingen niet meer door religieuze overwegingen beperken. Waar in de 19de eeuw de grote meerderheid van de Vlamingen zondags ter kerke ging, is dit nu het gedrag van een minderheid geworden (Dobbelaere, 1999).

Die verschuivingen zijn echter zeer geleidelijk en zeker niet in rechttopgaande lijn verlopen. In de 19de eeuw was er sprake van een katholiek reveil, en tijdens het Interbellum van 'het Rijke Roomse Leven'. De geestelijkheid heeft zich met moderne middelen tegen de moderne 'dwalingen' verzet, en hierdoor paradoxaal genoeg, de rationalisering van vele sectoren van het openbare leven in de hand gewerkt. Ook van dit verhaal is het makkelijk, ook op lokaal vlak, het fijne te weten te komen over het optreden van de sprekers, dan over dat van de luisteraars. Kerkelijk en ander archief bevatten voldoende sporen over de vele initiatieven die de

cultuur - religie

clerus heeft genomen om zijn kudde op het rechte spoor te houden. Historisch gesproken is het andermaal het grootste probleem te achterhalen in hoeverre de bevolking de definitie van het religieuze volledig aan de geestelijkheid overliet, of er ter zake ook ruimte bestond voor een eigen creativiteit, voor een 'kleine' traditie, en of er gehoor werd verleend aan de 'nieuwe' waarzeggers.

2. Vragen en sporen.

Vanuit voorgaande benadering is eigenlijk ieder spoor een mogelijke bron voor culturele geschiedenis. Alle documenten gesignaleerd in het kader van de politieke en sociaal-economische geschiedenis zijn ook bruikbaar voor culturele geschiedenis zodra ze maar door een 'culturele' bril worden gelezen, vanuit de vraag naar de betekenis van het fenomeen. De uitbreiding van het stemrecht bv. en de veranderende kiesbaarheidsnormen hebben uiteraard hun politieke en -dikwijls vooral - electorale aspecten. Maar tegelijk lichten ze ons in wie in de geest van de wetgevers van toen 'recht van spreken' had inzake beleidsvragen, en dat heeft veel te maken met de mensbeelden die toen circuleerden. Niet langer geboorte of wijding (adel en geestelijkheid) maar inkomen (dat gemeten wordt aan de mate waarin belasting wordt betaald), leeftijd, geslacht en later: opleiding en burgerlijke stand (gehuwd, gezinshoofd...) worden bepalende criteria om na te gaan of iemand politiek mag meespreken of niet. De 'intrinsieke' waarde van de personen telt dus niet mee, daar die niet kan worden gemeten. Dit betekent een belangrijke verschuiving t.o.v. vroeger, toen men het beleid overliet aan zogenaamde 'natuurlijke' elites. Bijna ieder gegeven kan aldus als een symptoom van diepere verschuivingen geïnterpreteerd worden, als top van een ijsberg, en het is aan de historicus die achterliggende werkelijkheid tot leven te wekken.

Hierna worden eerst, in vogelvlucht, de voornaamste wegen aangegeven die kunnen worden gevolgd als men de werking van niet-kerkelijke, culturele woordvoerders wil schetsen. Nadien wordt in detail stilgestaan bij de wijze waarop de studie van de kerkelijke culturele invloed in een Vlaamse gemeente in de nieuwste tijd zou kunnen worden aangepakt. Vooraf worden de schaarse algemene cultuurgeschiedenissen voorgesteld, die de achtergrond zouden moeten bieden waartegen de lokale situatie kan worden afgemeten.

2.1. Algemene overzichten

Er bestaan maar weinig algemene cultuurgeschiedenissen van Vlaanderen, waarin de 19de- en 20ste-eeuwse cultuur in de

cultuur - religie

brede zin van het woord, d.w.z. zowel elite- als volkscultuur, zowel kunst als religie, in zijn geheel wordt behandeld. Er bestaat weliswaar een 'culturele geschiedenis van Vlaanderen' (Baart, 1982), maar die behandelt alle tijdvakken en legt sterk de nadruk op kunst en cultuur. De delen 1 ('Vlaamse volkscultuur: het traditionele volksleven') en 10 ('Dagelijks leven: sociaal-culturele omstandigheden vroeger en nu') sluiten nog het best aan bij de hier gekozen benadering. De bijdragen over cultuur in de 'Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden' zijn van verschillende auteurs en leggen uiteenlopende accenten. Ook de 'Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging' (De Schryver, 1998) is groepswerk maar bevat een schat aan feitelijke informatie over figuren, verenigingen en periodieken. De werken verschenen n.a.v. het honderdvijftigjarig bestaan van België zijn soms essayistisch (Boenders), soms erg algemeen (Stéphany, 1980), maar dikwijls mooi geïllustreerd (De Maesschalck; d'Haenens). Van Isacker (1983) komt nog het dichtst in de buurt van een culturele geschiedenis die de twee eeuwen overspant. Bepaalde tijdvakken zijn beter bestudeerd dan andere: de Franse tijd bv. (Craeybeckx, 1990; Hasquin, 1989, 1993) meer dan de Nederlandse. De 20ste eeuw lijkt, wat totaalbeelden aangaat, beter voorzien dan de 19de. Reynebeau schreef onlangs (1999) een erg evocatief overzicht van de 'Belgische' 20ste eeuw. Voor het interbellum zijn er de tentoonstellingscatalogi gewijd aan de jaren twintig en dertig (*De dolle jaren...*, 1981; Balthazar, 1994), een reeks die overigens ook voor de jaren vijftig en zestig werd voortgezet (Gobyn, 1988; Hooghe, 1999; zie ook de publicaties van Stéphany). De naoorlogse periode komt als geheel aan bod bij Hooghe (1995) en wordt ook door cultuursociologen (bv. Laermans, Elchardus), godsdienstsociologen (Kerkhofs, Dobbelaere) en vrijetijdssociologen (Kalb, 1991; De Knop, 2000) bestudeerd. Hun rapporten zijn voor de cultuurgeschiedenis van de tweede helft van de 20ste eeuw van zeer groot belang. De in die jaren groeiende toenadering met Nederland maakt ook de aldaar verschenen studies interessant (bv. Meijer, 1987; Tillekens, 1990; Beckers, 1991; Damen, 1992; In 't Velt, 1994).

De oogst aan thematische werken is gelukkig groter. Er zijn de kerkhistorische bijdragen die verder ter sprake komen, maar ook bv. de eetcultuur (Scholliers, 1993), bepaalde aspecten van de arbeiderscultuur (Vandecaveye, 1974, 1980; Deweerdt, 1999; Verheire, 2000), de introductie van de film (Convents, 2000), streekdrachten (Geens, 1994) of zelfs het circus (De Poorter) vormden voorwerp van studie. Enkele

cultuur - religie

daarvan worden hierna bij wijze van voorbeeld gesignaleerd.

2.2. Niet-kerkelijke aspecten.

Niet-kerkelijke invloeden kunnen grosso modo worden opgedeeld tussen de initiatieven van de wereldlijke overheid (gemeente, provincie, staat..) en die van privé-groepen of personen (het Willemsfonds, de fanfare van de werkgever...en ook de mediagiganten van vandaag).

2.2.1. Wat de wereldlijke overheid aangaat: de jaarlijkse verslagen van de gemeente aan de overheid, rapporten van arrondissementscommissarissen (Adriaens), verslagen over de toestand van de provincie (Gheret, Van Passen, Velle, 1995), gemeenteraadsverslagen, politiereglementen (Velle, 2001), verkiezingsuitslagen worden al in de andere hoofdstukken belicht. Het is vanuit de hier gekozen invalshoek belangrijk te weten: vanaf wanneer kan er van enig cultureel initiatief van die kant sprake zijn, in hoeverre gaan die initiatieven uit van het gemeentebestuur zelf, of komen ze vanuit de provincie of de nationale regering? Ging het om een 'verplichting' of integendeel om een tegemoetkoming aan of ondersteuning van wat onder (sommige leden van) de bevolking leefde? Concreet: kwam de school er (of de bibliotheek, de fanfare (Vermote, 1992), de 'sociëteit' (Liebaut, 1998)..) omdat Brussel dat wou, of omdat de kasteelvrouw in overleg met de pastoor meende dat er eindelijk eens werk van moest worden gemaakt, of omdat de bewoners van een bepaald gehucht erom vroegen?

Hoe is de verhouding tussen de gemeentelijke overheid en de Kerk (Velle, 1997) of het privé-initiatief? En tussen gemeente, arrondissement, provincie en nationale regering? Vanaf wanneer ziet men dat die verhouding door buitengemeentelijke factoren (bv. nationale partijstandpunten) wordt beïnvloed (Delmotte, 1986, 1996, 1999 en 2000; Demeulemeester, 1996)?

De belangrijkste kanalen waarlangs de overheid kon ingrijpen in het dagelijkse leven van de bevolking waren het leger, en in de 20ste eeuw vooral, het onderwijs en radio en televisie voor zover die onder overheidscontrole stonden.

Inzake het lager onderwijs hebben we het geluk te kunnen beschikken we een goede retrospectieve bibliografie waarin o.m. de studies per gemeente staan geordend (De Vroede e.a., 1988, Depaepe e.a., 1991) en een waardevolle statistische bronnenpublicatie (Minten, 1991 e.v.). Voor het middelbaar onderwijs bestaat dergelijke retrospectieve bibliografie

cultuur - religie

enkel voor het interbellum, maar vele van de opgenomen titels bestrijken ook de 19de eeuw (Aelbrecht, 1991). De meeste monografieën betreffende Limburgse middelbare instellingen staan opgesomd bij Hanson (1990). Er is ook getracht het aantal 19de-eeuwse universitair en, voor sommige jaren, het aantal middelbare scholieren per provincie te berekenen (Art, 1986). Schoolstrijd is natuurlijk een sleutelmoment om na te gaan hoe de verschillende culturele elites zich onderling verhielden (Tyssens, 1998). Dit geldt zowel voor de eerste (1879-1883, voor de aanloop zie Lory, 1979), waarover nogal wat lokale studies verschenen (Lermytte, 1985 en 1989; Delmotte, 1990; Ryserhove, 1990), als voor de tweede schoolstrijd (rond 1955), die tot nu toe vooral op nationaal niveau werd onderzocht (Haagdorens, 1984; Witte, 1999; Tyssens, 1993 en 1997). De groeiende impact van het onderwijs kan nagegaan worden door alfabetisering-onderzoek. Sauveur (1880) bracht de officiële gegevens die hierover konden worden verzameld voor een eerste keer samen, maar sindsdien werd op basis van de volkstellingen of via eigen steekproefsgewijze alfabetisering-onderzoek in de registers van de Burgerlijke Stand, al heel wat werk geleverd (Ruwet en Wellemans, 1978; Hannes, 1980; Keuppens, 1966-7). Ook de verspreiding van het Frans of het doordringen van het Algemeen Nederlands kan een interessant aandachtspunt vormen (Van Keymeulen, 1989; voor Nederland: De Pater).

De legerdienst was voor veel dorpeelingen lang zonniet de enige, dan toch de eerste keer dat ze met de 'buitenwereld' in contact kwamen. Ook hier bestaat voor de periode voor 1914 een goed overzicht en retrospectieve bibliografie (De Vos, 1985; *Bibliographie d'histoire militaire...*, 1979). De militieregisters vormen de voornaamste bron om te achterhalen hoeveel % van de jongelingen onder de wapens werd geroepen, of er gevallen van dienstweigering of desertie waren, maar ook om de gemiddelde lichaamslengte en de graad van geletterdheid van de miliciens te kennen (Roosemont, 1987). Over de wijze waarop de legerdienst werd ervaren kunnen soldatenbrieven inlichten (Bastiaen, 1989) of de verslagen van de verantwoordelijken die zich met de begeleiding van de soldaten inlieten. Aan de oorlogen, op hun manier toch ook 'overheidsinitiatief', wordt in dit boek een apart hoofdstuk gewijd, waarbij ook aandacht wordt besteed aan de culturele en religieuze impact van die catastrofes (zie ook Pirotte, 2003, 613-654). Die was, hoeft het gezegd, enorm: niet alleen de oorlog zelf en de bezetting, maar ook de daaropvolgende confrontatie met de door de bevrijders meegebrachte 'andere' beschaving. De antieke geschiedschrijvers noemden de oorlog niet voor niets

cultuur - religie

'de moeder van alle verandering'.

De wereldlijke overheid oefent indirect ook invloed uit op de mentaliteit van de inwoners in de mate ze het dorp 'opengooit' voor invloeden van buitenaf door het verbeteren van de communicatiemiddelen (*Verkeer en verbindingen*, Vandermaelen; voor Nederland: Knippenberg). Over de (buurt-)spoorwegen bestaat reeds een uitgebreide zij het dikwijls wat anekdotische literatuur (Bastiaen, 1988; Neyens, 1969,1978; Van der Hertten, 1994 en 2001). Maar ook de aanleg van bruggen en wegen (Génicot, 1948, Placq, 1951; Van der Hertten, 1997, Dejongh, 2000) en de uitbouw van telegrafie en telefonie (Van der Hertten, 1996), de introductie van elektriciteit (Terlinden en Zenlé, 2001) verdienen van naderbij te worden bekeken. De geleidelijke 'verwijding' van de horizon die dergelijke initiatieven voor gevolg kunnen hebben kan bv. afgelezen worden uit de keuze van de huwelijkspartners: komen die uit het dorp, of van over 'het water'..(zie bv. Dhaene, 1986; Rutten, 1989; Vermeulen, 1985)? De introductie van de radio tijdens het Interbellum en, vooral, van de televisie vanaf eind de jaren vijftig, betekende het begin van een verwijding en versnelling van de informatiemogelijkheden waar geen einde schijnt aan te komen. Over de nationale uitbouw van dat net bestaat al wat literatuur (Putseys, 1986; Boon, 1988; Burgelman, 1990) maar over wat dat op lokaal vlak teweegbracht weten we nog maar weinig.

2.2.2. Privé-initiatief (dat zich los van kerkelijke of overheidsbemoeyenis ontwikkelt) is niet zo makkelijk te achterhalen, en de enkele studies die over de kermis (Van Genechten), poppentheaters (Van de Velde, 1963; Poesje, 1997) of het amusementsleven (Deseyn) verschenen zijn, zijn veelal het werk van gepassioneerde liefhebbers. Als de initiatieven gesubsidieerd worden bieden provincie- of gemeente-archief soelaas. Ook almanakken (De Clercq, 1989-1998; Gobyn, 1983), de pers, belastingen, kadaster.. kunnen colporteurs, boekhandels, privé-pensionnaten, cinemazalen, fietswinkels (Van Buyten, 1982) en electronicazaken, reisagentschappen rondreizende theaters of marktzangers (Braekman), herbergen.. doen opduiken. Directe bronnen, uitgaande van de initiatiefnemers of deelnemers zelf zijn schaars. Dikwijls kent men het bestaan van dergelijke initiatieven maar vanuit de reactie van de 'gevestigde' elites: geneesheren bv. grepen al eens naar de pen (voor een representatieve lijst van hun mémoires zie Velle, o.m. 1988, 1991). Daarnaast zijn er politieverlagen n.a.v. een rel, decanale rapporten over 'slechte' kranten of herbergen, en

cultuur - religie

gerechtelijk archief. Het materiaal verzameld door de beoefenaren van de volkskunde kan hier een houvast bieden. Daar waar die vroeger vooral aandacht hadden voor 'relicten' van een verdwijnende (dikwijls illusoire) volkscultuur, is dit specialisme blijkbaar aan een tweede jeugd begonnen (cf. Het Vlaams Centrum voor Volkscultuur, de tijdschriften *Oostvlaamse Zanten* en *Mores*) mede onder impuls van wat in Nederland gebeurd is (Dekker e.a., 2000; Rooijackers, 2001). Een goede introductie tot de oudere literatuur terzake vindt men bij Top (1994) Gerits (1991) en Van den Eynde (1982). De volkskundigen beschikken over een indrukwekkende reeks registers op hun vaktijdschriften, o.m. op *Volkskunde* (Peeters, 1993). De woordvoerder van de nieuwe generatie is Jacobs (1988 en later).

De herberg vormde natuurlijk een erg belangrijke ontmoetingsplaats (Delos, 1988; Van Twembeke, 1995-6; "Herbergleven", 1997). Hoeveel waren er? Hoe waren ze gereguleerd (sluitingsuur, dansverbod..)? Sommige werden na verloop van tijd het stamcafé van verenigingen allerhande zoals duivenbonden, fietsclubs, fanfares... Dikwijls kan hier enkel de lokale pers of een nog levende getuige klaarheid brengen. Het succes van sommige groeperingen kan soms indirect afgeleid worden uit de opbrengst van bepaalde taken: op rijwielen, op cinemabezoek.

Herbergen werden soms ook partijlokalen, of omgekeerd (Stallaerts en Schokkaert, 1987). Hier kunnen de geschiedenissen van politieke, syndicale of sociaal-culturele bewegingen enig houvast bieden, zeker wanneer een bepaalde organisatiegraad werd bereikt. Men moet hierbij niet enkel denken aan de eigenlijke sociaal-culturele organisaties (Tyssens, 2001, over Willemsfonds; Wils, 1977-89 over Davidsfonds, De Schryver, 1998, voor de 'Vlaamse') waarover buiten de 'zuilarchieven' ook soms wat terug te vinden valt in het AMVC, de provinciale cultuurarchieven of in kleinere centra (Van den Eeckhout en Vanthemsche, 2000, pp. 686). Ook vakbonden en ziekenfondsen oefenen een 'culturele' invloed uit op hun leden (sparen (zie Gerard, 1995), vakantiemogelijkheden...). Als er een groot bedrijf in de streek gevestigd was (bv. de mijndorpen in Limburg, zie het hoofdstuk over industrie en bedrijf) is het noodzakelijk ev. patronale invloeden via de bedrijfsarchieven na te trekken (Darquenne, 1985; De Rijck en Van Meulder, 2000).

Voor de (in Vlaanderen relatief geringe) invloed van de vrijmetselarij ((Witte, 1985; Dufays, 1990; Desmed, 1990), de vrijdenkersorganisaties (Witte, 1977; Tyssens, 1996, Franssen, 1998) en het protestantisme (Boudin, 1999) raadplege men de bestaande bibliografische overzichten.

Ook de pers kan, op de geletterde bevolking, een grote

cultuur - religie

culturele invloed uitgeoefend hebben. Men komt de lokale dag- of weekbladen op het spoor via de repertoria gepubliceerd door het Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis (Demoulin, 1987); de ev. studies gewijd aan deze of gene krant worden opgesomd door R. Van Eenoo (Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, 1155-1198).

2.3. Parochie-geschiedenis: een handleiding.

Na het gebruikelijke bibliografisch-systematische zoekwerk naar ev. werk(en) of artikel(s) over de betrokken parochies (Beusen, 1998, wijdt een aparte onderverdeling aan de religieuze geschiedenis; zie ook Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, 983-984; Tihon, 1997; Pirotte, 2003, 35-56) kan het nuttig zijn vooraf wat te grasduinen in een algemene kerkgeschiedenis (Rogier, 1964; Van Laarhoven, 1974), of een geschiedenis van de katholieke Kerk in België (De Moreau, 1927, Aubert, 1980, NAGN, dln. 11-15, 1983 e.v., Kerkhofs e.a., 1962, Rubbens, 1978) of van het bisdom (Cloet, 1987 en 1991) waartoe de gemeente behoort. Ook de voorgeschiedenis (Cloet, 1989 en 1983) kan interessant zijn, of het inkijken van een model-parochiegeschiedenis (Lambert, 1985; De Beule, 1962; De Boer, 1992; Vannoppen, 1994; Sas, 1997; Debrouwere, 1994-2000; Soen, 2001). Het 'Rijke Roomse Leven' van de tussenoorlogse periode wordt uitvoerig beschreven bij Van Haver (1995; voor de hele 20ste eeuw zie Pirotte, 2003). Wie zich inlaat met de geschiedenis van het katholicisme in Vlaanderen tijdens de tweede helft van de 20ste eeuw heeft het geluk te kunnen beschikken over de onderzoeksresultaten van de Leuvense godsdienstsociologen (Voyé e.a., 1999). Vooral het oeuvre van Kerkhofs (o.a. 1954) en Dobbelaere (voor zijn bibliografie zie Laermans e.a., 1998) zijn hier van belang. Voor typisch 'katholieke' termen vindt men een verklaring op de website van het KDC van Nijmegen: www.kdc.kun.nl: ABC van het katholicisme.

De belangrijkste gepubliceerde en ongepubliceerde bronnenreeksen m.b.t. de 19de- en 20ste-eeuwse Belgische kerkgeschiedenis worden voorgesteld bij Van den Eeckhout en Vanthemsche, (1999, 983-1014). Voor de lokale historicus is uiteraard het parochie-archief van belang, en het archief van de plaatselijke scholen (Geirnaert, 1996) en kloosters. Maar als men daar van een kale reis zou terugkeren, hoeft men niet te wanhopen: met name de decanale verslagen bewaard op de bisschoppelijke archieven of (in zeldzame gevallen) in

cultuur - religie

de dekenij zelf, de parochiebundels (andermaal in het bisschoppelijk archief), de documentatie verzameld op het KADOC (zie *KADOC Nieuwsbrief*, 1991-1992, 5, pp. 4-5) en ook de archieven van orden en congregaties kunnen veel soelaas bieden.

2.3.1. Kerkelijke omkadering

De tweede stap kan erin bestaan de kerkelijke omkadering te reconstrueren. Vielen parochie- en gemeentegrenzen samen, kwamen er na verloop van tijd nieuwe parochies tot stand op de gemeente? Om de exacte afpaling van het parochiale grondgebied te achterhalen kan men terecht op het parochiearchief, zoniet dient het bisschoppelijk archief (Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, 992-4) geraadpleegd. Nieuwe stichtingen liepen, tussen haakjes, niet altijd van een leien dakje, o.m. omdat ze de grondprijzen beïnvloedden (Follens, 1989). Uit hoeveel personen was het kerkelijke personeel samengesteld (benoeming onderpastors), van wanneer tot wanneer was wie bedrijvig op de parochie, waren er naast de parochieclerus op de parochie ook kloosterlingen of andere geestelijken actief? En hoe zat het met de koster (Bekaert, 1994)? De diverse almanakken of jaarboeken van de bisdommen geven het antwoord op die vragen (Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, 1005). Die gegevens gecombineerd met de officiële bevolkingscijfers moeten het mogelijk maken na te gaan hoe de verhouding aantal inwoners / aantal geestelijken doorheen de tijd evolueerde, en in hoeverre die verhouding gunstig of ongunstig afstak t. o. v. het diocesaan gemiddelde (Brugge: Rombauts, 1971; Gent: Art, 1977). Vooral in stadsparochies kan die verhouding bijzonder slecht uitvallen (Houtart, 1953). Ook de frequentie in wisseling van pastoor kan een aanwijzing vormen, of de gemiddelde leeftijd van de herders (Art, 1977; Dobbelaere, 1976). Staat men voor het gegeven dat een bepaalde pastoor jarenlang zijn stempel op de parochie kon drukken, dan is het belangrijk goed te weten wie die man was. Soms vindt men een korte notitie in het *Liber Memorialis* van de parochie, (Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, 1008) maar meestal moet een heuse biografie gemaakt worden (opleiding, fortuin...). Uitgangspunt daarbij kan de necrologie in de 'Almanak' van het bisdom zijn, ev. aan te vullen met gegevens bewaard op het bisschoppelijk archief. Bepaalde Vlaamse seculieren werden inmiddels met een heuse levensbeschrijving bedacht (Vanlandschoot, 1998; Van der Plas, 1990; Van de Velde, 1994 over resp. Verschaeve, Gezelle en Poppe), voor bepaalde bisdommen bestaan ook gepubliceerde lijsten (De Ridder, 1952; Mariën, 1981; Koninckx, 1974-5; Schokkaert, 1997; Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, 1003-4). Oorlogsdagboeken

cultuur - religie

worden al eens gepubliceerd (Debrouwere, 1997-1998) en er is één zeldzame autobiografie (Florizoone). Over de Franse parochiepriester bestaat een hele literatuur, die inspirerend kan werken (Pierrard, 1986; Boutry, 1986; Launay, 1986). De literatuur rond mannelijke en vrouwelijke religieuzen komt men op het spoor via Art (2002) en Wynants (2002).

2.3.2. Geloofsinhoud

Nu we weten wie de religieuze waarzeggers op de gemeente waren, kan nagegaan worden wat zij 'de gelovigen voorhielden te geloven'. Diocesane geschiedenissen kunnen hierover al een en ander aanbrenge, maar meestal is het aangewezen de collectie mandementen (voor de lijst zie Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, 1000-1002), met daarin o. m. de *Monita ad clerum* of 'richtlijnen aan de geestelijkheid' en de synodale decreten (die soms afzonderlijk werden gepubliceerd: voor een lijst zie Rombauts, 1972) door te nemen. Men vindt er daarnaast ook de aansporingen tot het oprichten van zondags- of kantscholen, oproepen voor diocesane bedevaarten, vastenschikkingen, de grote encyclieken met begeleidend schrijven van de bisschop, maar ook: (voor sommige bisdommen) de opbrengsten, per parochie, van de diocesane collectes zoals Sint-Pieterspenning, en vooral: de vastenbrieven (Art, 1977 en 1979). Die werden overal in de vastentijd voorgelezen en bereikten dus een grote groep gelovigen. Er wordt in stilgestaan bij de tijdsgeest, de specifieke kwalen en de grote verplichtingen van de christen (een voorbeeldige analyse bij Sloot, 1980 en *Analyse*, 1973). Wie op dat laatste punt dieper wil ingaan - al was het maar om zijn geheugen op te frissen inzake vastenverplichtingen, vleesderven, feestdagen enz. - kan terecht in catechismi (voor een lijst zie Stengers, 1977, 153; voorbeeldige analyses bij Germain, 1968 en Brodeur, 1990; zie ook Pirotte, 2003, 85-99), preekboeken (lijsten bij Broeckert, 1963; Evers, 1990; Storme, 1991; De Borchgrave, 1998) en diocesane of parochiale weekbladen (Vanden Eeckhout, 1999, 1005-6; *De Kerk...*, 1993; Pirotte, 2003, 487-501) of treft misschien een reeks afroepboeken in het parochie-archief aan (Decaluwe, 1992, 1994; Koyen, 1995). De ontwikkeling van normen en toezicht op de jaarlijkse paascommunie vormde het voorwerp van aparte studies (Rombauts, 1971 en 1972, Demarest, 1989).

Het kerkgebouw en -interieur zelf kan als een soort van 'stenen catechismus' gelezen worden: de stijl van het gebouw (meestal neogotiek, cfr. De Maeyer, 1988 en 2000; De Keyser, 1997; Gennart, 1980; voor de 20ste eeuw: Peet, 1982), de (plaats van de) beelden die erin staan tentoongesteld (en

cultuur - religie

inmiddels dikwijls verdwenen zijn!), de ex-voto's (Daem, 1955; Cousin, 1983), de heiligenverering (bv. Demarest, 1980)... Onderzoek naar de plaatsverdeling van de gelovigen in de kerk (Trienekens, 1978), naar de handboeken van de pastoor (Winkeler, 1988), naar de 'kerkboeken' (Clemens, 1988) en de gezangen (Jespers, 1988; Vernood, 1990; Pirotte, 2003, 537-568) gebeurde tot nu toe vooral in Nederland. Er zou moeten nagegaan worden in hoeverre de resultaten ook voor Vlaanderen gelden.

De combinatie van al die gegevens moet het mogelijk maken een soort Ideaaltype van de volgzame parochiaan, en van de greep van de geestelijkheid op de dagindeling en het tijdsritme van de gemeenschap te reconstrueren, waartegen dan later de concrete werkelijkheid kan worden afgemeten.

2.3.3. Beïnvloedingskanalen

Hoe machtig was de parochiegeestelijkheid (Art, 1988)? Over welke kanalen beschikte de geestelijkheid om al die richtlijnen en raadgevingen bij de bevolking te doen doordringen? Naast kansel (Broeckeaert, 1963, De Borchgrave, 1998) en biechtstoel (Verbeke, 1988) en occasionele, persoonlijke contacten (ziekte, geboorte..) was er voor de jeugd vooreerst de catechismus ter voorbereiding tot de 'plechtige' communie, soms aangevuld met een 'volhardingscatechismus', zondagsschool of patronage voor nadien. Hoe evolueert dit verenigingsleven dat zich op de eerste plaats tot de jeugd richt? Komen er inderdaad 'Congregaties voor Jonge dochters' en later jeugdbewegingen tot stand? Vanaf wanneer, voor hoelang, hoeveel worden er lid van? De nationale geschiedenis van patronaten (Baeten, 1993 en 1994) en jeugdbewegingen is inmiddels dank zij de publicaties van Vos (1982, 1991), Schokkaert (1989), De Vroede en Hermans (1985), Van Cleven (1995), en De Donder (1993) goed bekend, maar ook de lokale afdelingen worden meer en meer bestudeerd (Gevers, 1986; Heyrmans, 1987; Woestenborghs, 1992), dikwijls in scripties (zie ook Pirotte, 2003, 335-365).

Een tweede belangrijk kanaal waarlangs de jeugd werd bereikt was uiteraard de katholieke lagere school. Vanaf wanneer bestaat die, hoeveel klassen, leerlingen telt ze, met welk geld werd ze opgericht? Hoe was de verhouding tussen geestelijkheid en leerkrachten? Als het parochie-archief geen antwoord kan geven op die vragen, kan men nog altijd terecht in de gemeentelijke jaarverslagen, de decanale rapporten en de bevindingen van de diocesane inspecteurs. Indien zusters of broeders met het onderwijs waren belast kan ook het congregatie-archief worden geraadpleegd (Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, 994-5; Pirotte, 2003, pp.

cultuur - religie

405-437). De Vroede e.a. (1988, 180-200) geeft de studies op gewijd aan onderwijscongregaties, en Wynants schreef terzake een modelstudie en een handleiding (1984, 1996). Wie het zich kon permitteren of een beurs kon bemachtigen stuurde voor WO II zoon of dochter op pensionaat of internaat.. De pastoor speelde hierin soms een grote rol. Het kan interessant zijn na te gaan hoever die kans kregen en wat van hen terecht kwam. Meisjespensionaten waren zo goed als allemaal in handen van zustercongregaties, zoals trouwens ook vele lokale zieken- en bejaardentehuizen. De laatste jaren is men het belang van de 'vrouwelijke' pijler in de kerkelijke infrastructuur gaan inzien en verschijnen er meer en meer monografieën over het onderwerp (Depuydt e.a., 1988; Christens, 1994; Segers e.a., 1995; Dhaene, 1995; Vanderstraeten e.a., 1996; Segers, 1996; Dhaene e.a., 1997; Preneel, 1998; Timmermans, 2000; Wynants, 2002).

Welke waren de kerkelijke verenigingen bestemd voor de volwassenen? Hoe dikwijls vergaderden ze, wat werd er verteld? Wie richtte ze op, wie werd er lid (Demuyt, 1992)? Ook hier weer kunnen voor sommige veel verspreide verenigingen niet alleen in het parochie- en bisschoppelijk archief gegevens teruggevonden worden, maar ook in de archieven van de grote mannelijke orden. Zo hielden de jezuïeten zich bezig met de xaverianen- en H. Hartbonden (Gabriëls, 1992; Verstrepen, 1987), de redemptoristen met de broederschap van de H. Familie (Demeulemeester, 1946), de franciscanen met de derde orde (Roggen, 1991) enz. Vele verenigingen hadden een eigen ledenblad (voor de bladen uitgegeven door de franciscanen zie Laureys, 1992). De oudzouaven vormen een aparte, militante groep binnen dit vrome gezelschap (Maes, 1993).

Als de parochie ook fungeerde als bedevaartplaats ontwikkelde zich soms in het verlengde daarvan een aparte broederschap, waarbij ook 'vreemde' bedevaartgangers konden aansluiten. Hun namen en adressen kunnen een idee geven van de aantrekkingskracht van het devotie-oord (Lehoucq, 1989). Omgekeerd worden soms plaatselijke verenigingen opgericht met het oog op de deelname aan een jaarlijkse tocht naar Scherpenheuvel, Lourdes, Beauraing.. Het bedevaartonderzoek kende de laatste jaren vooral in Nederland een opleving - in Vlaanderen valt nog veel te doen (Van Bavel, 1990; Joset, 1982). Naast vrome verenigingen bestaan er meestal ook caritatieve organisaties op de parochie, zoals een Vincentius à Paulo-geenootschap. De Maeyer en Wynants (1992) schreven de geschiedenis van die laatste belangrijke vereniging en geven een lijst van de plaatselijke archieven die het o.m. mogelijk maken de plaatselijke katholieke notabelen op het spoor te komen (Marechal, 1989; Lams,

cultuur - religie

1991). Naar het einde van de 19de eeuw verschijnen dan op de parochie de vele 'sociale werken' (Delmotte, 1998) zoals de Boerenbond (Van Molle, 1990), mutualiteiten (Quaghebeur, 1986; Souvereyns, 2001), coöperatieven (Kwanten, 1987), middenstandsverenigingen (Heyrman, 1991, 1995, 1998; Vermaut, 1991) en de katholieke arbeidersbeweging (Gerard, 1991; Santy, 1992; Pirotte, 2003, 281-334). Hoe was de verhouding tussen de leken-verantwoordelijken en de proost-pastoor? Vanaf wanneer gaan die sociaal-religieuze organisaties zich 'deklerikaliseren'?

Voor de 19de eeuw kan een plaatselijke krant (Koyen, 1995), in de 20ste eeuw het parochieblad (Osaer, 1992; De kerk in het midden, 1993) nuttige informatie bevatten. Missietijdschriften informeren soms over lokale actiegroepen (Pirotte, 1973; Dierynck e.a., 1997). Veel van die inmiddels ter ziele gegane publicaties kan men in het KADOC terugvinden (Van den Eeckhout en Vanthemsche, 1999, 687-689). Voor het tweede Vaticaanse concilie werden er geregeld volksmissies of andere speciale predikaties (bv. n. a. v. een triduum) georganiseerd waarvan de impact niet mag worden onderschat (Art, 1984). Verslagen hiervan vindt men soms in het *Liber memorialis* of in het archief van de orde die met de predikatie belast werd (De Borchgrave, 1993 ab; Deboutte, 1985).

Tot slot van dit onderzoek naar de 'aanbodzijde' in *religiosis* kan het ook nuttig zijn in grote lijnen 'de concurrentie' in kaart te brengen. Soms geven de geestelijken daarover zelf informatie (vooral in de decanale verslagen, soms in de verslagen van de pastoorskapittels, cf. Koyen, 1995) wanneer ze het hebben over 'slechte' kranten, scholen of herbergen, over de 'plaag' van het dansen en het pendelen, het verschijnen van de socialisten op de parochie e. d. m. Het blijft noodzakelijk de initiatieven van de wereldlijke overheid (scholen, openbare onderstand..) en privégroepen (industriëlen, partijen...) systematisch onder ogen te nemen, daar de efficiëntie van het pastorale optreden in hoge mate van de aan- of afwezigheid van 'alternatieven' afhangt.

2.3.4. Praktijk

Het tweede grote luik van het onderzoek zou moeten aantonen in hoeverre de bevolking van dat religieuze aanbod gebruik maakte. De eenvoudigste manier om dit deel van het onderzoek te organiseren is na te gaan welke verboden en verplichtingen een katholiek verondersteld werd na te komen, en vervolgens te peilen naar de mate waarin de bronnen het

cultuur - religie

mogelijk maken te bepalen in hoeverre die verboden en verplichtingen werden opgevolgd. Over wat mag en moet is voordien reeds gesproken: er weze aan toegevoegd dat bepaalde verplichtingen maar in een bepaalde periode golden: het kiezen van een katholieke lagere school tijdens de schoolstrijd, het stemmen voor bepaalde kandidaten of partijen tijdens de verkiezingen, het niet-lezen van bepaalde kranten, bepaalde lidmaatschappen enz. (Van Isacker, 1969). Wat het meten van de kerkelijke impact betreft: men moet niet over veel verbeelding beschikken om in te zien dat het aantal mogelijke toetsstenen zeer groot is en over verschillende archieven verspreid ligt. In wat volgt worden enkele van de voornaamste, en in principe voor iedere parochie beschikbare sporen voorgesteld.

2.3.4.1. Kerkelijke informatie

Er zijn vooreerst de directe getuigenissen van de clerus zelf: via bisschoppelijke bezoeken (Janssen, 1985), paasverslagen en *Liber status animarum* (Rombauts, 1971), *Liber memorialis* (Art, 1975; Poelman, 1999) decanale verslagen (Parmentier, 1991), pastoors- en missieverslagen, e. a. (Art, 1979) is het mogelijk zich een idee te vormen van hoe de parochie bij de geestelijkheid stond aangeschreven. Dit beeld is uiteraard eenzijdig: het feit dat naar bepaalde gegevens geïnformeerd wordt of dat bepaalde toestandenesignaleerd worden licht ons op de eerste plaats in over wat de geestelijkheid van een goede katholiek verwachtte, en geeft soms een wat eenzijdige voorstelling van zaken. De antwoorden zijn immers dikwijls slechts benaderend of ontwijkend, en de huidige godsdienstsociologie hanteert bovendien in heel wat opzichten andere criteria (en zou naar andere aspecten gevraagd hebben) dan de 19de- en vroeg-20ste-eeuwse geestelijkheid. Waar voor WO II slechts sporadisch systematisch naar de praktijk werd gepeild (bv. n.a.v. WO I: Dauphin, 1998 en 2000; Verhelst en Van Laere, 1997, Claeys-Bouuaert, 1949; zie ook Pirotte, 2003, 77-84) wordt nadien op een meer stelselmatige wijze onderzoek gevoerd, eerst betreffende bepaalde steden (bv. Gent, Van Houtte, 1963), later in alle parochies (*Basisstatistieken*, 1974-). Die gegevens liggen aan de oorsprong van belangwekkende godsdienstsociologische studies (Kerkhofs, 1954; Dhondt, 1974; Dobbelaere, 1988; Voyé, 1973 en 1985) en kunnen voor de laatste decennia van de 20ste eeuw nog aangevuld worden door de informatie samengebracht door het groots opgezette European Value Systems-onderzoek (Kerkhofs, 1984 en 1992; Dobbelaere, 2000). Ze geven de lokale historicus een achtergrond waarmee hij zijn bevindingen kan vergelijken. Voor de 19de eeuw, en ook voor bepaalde

cultuur - religie

aspecten van de 20ste eeuw moet men echter, wil men een bevredigend totaalbeeld bekomen, ook nog een beroep doen op andere bronnen.

2.3.4.2. Indirecte informatie.

Indirecte bronnen in het kerkarchief zijn bv. de inkomsten van de stoelgelden (die het gemiddeld aantal betalende misgangers kunnen helpen bepalen), de aantallen aangekochte hosties (benaderend aantal communies per jaar), de opbrengsten van diocesane collectes, het aantal roepingen afkomstig uit de parochie (Mertens, 1978; Verstrepen, 1984). De bijval die de bijzondere devoties genoten kan men op het spoor komen door de communiefrequentie na te gaan (cf. de Eucharistische Beweging), of het ledenbestand van congregaties en broederschappen na te trekken. Het merendeel van de aanvullende, indirecte informatie dient echter in of in combinatie met niet-kerkelijk archief gezocht. Vermelden we vooraf, pro memorie, dat de vroegste volkstellingen ook de gezindte van de bevolking vermelden.

Voor vroeg 'gedechristianiseerde' parochies heeft men trachten na te gaan hoeveel % van de bevolking en welke bevolkingslagen de 'grote momenten des levens' zonder kerkelijke begeleiding beleefden (geboorte, huwelijk, overlijden, cf. Dobbelaere, 1991; Leijssen, 1996; Burggraeve, 2000) door de registers van Burgerlijke Stand met de parochieregisters te vergelijken (De St. Moulin, 1967). In het optimale geval laat dit toe te zeggen welke groepen vanaf wanneer onkerkelijk werden ... of terug naar de kerk keerden. Dezelfde Burgerlijke Stand kan ook inlichten over het aantal onwettige kinderen, moreel-prematuren, vruchtbaarheidsbeperking (Art, 1972), scheidingen (Cloet, 1991)... Er weze terloops op gewezen dat hetzelfde gemeente-archief ook politierapporten kan bevatten of verwijzingen naar gerechtelijke dossiers, waarlangs men dan weer een indruk van de grote of kleine 'criminaliteit' in de gemeente krijgt.

Het aantal ongedoopten is in de meerderheid der Vlaamse gemeenten echter miniem (in 2000 nog minder dan 20 %). Een andere methode, die van dezelfde bronnen gebruik maakt ligt voor een 'pays de chrétienté' zoals Vlaanderen, meer voor de hand. Ze bestaat erin na te gaan hoeveel dagen er verstreken tussen de dag van de geboorte en die van het doopsel (Charpin, 1964). In tijden van grote kindersterfte liep de boreling gedurende die dagen groot gevaar ongedoopt te sterven en in 'het voorgeborgte' terecht te komen. De mate waarin aan die visie geloof werd gehecht kan tot op zekere hoogte via dergelijk onderzoek achterhaald worden (Meillander, 1989). Nog in de Burgerlijke Stand vindt men

cultuur - religie

gegevens betreffende de voornaamgeving terug: werden er bv. in de Franse tijd 'heidense' voornamen gegeven? Welke heiligen stonden het meest in aanzien (Dupaquier, 1986)? Ook de datum van de huwelijkssluiting of conceptie (al dan niet tijdens Vasten of Advent) kan een aanwijzing zijn (Lesthaeghe, 1991; Demuyt, 1990 en 1991; Matthys en Van de Putte, 2001).

De houding t.a.v. dood en hiernamaals kan men nagaan via testamentenonderzoek, een methode die vooral in Frankrijk vruchtbaar is gebleken (Vovelle, 1973). Voor Vlaanderen lijkt die weg, gezien de lage testamentspraktijk, minder aangewezen. Het onderzoek van een lokale notarisstudie kan wel schenkingen en stichtingen aan het licht brengen. Overlijdensadvertenties (Franke, 1984), de veranderende rituelen rond de afdrijving (Pieters, 1960; Gielis, 1988; Tihon, 2002), de keuze en inrichting van de begraafplaats (Celis, 2002), kledinggewoonten e.d.m. (Eloy, 1986; Hollebosch-van Reck, 1986): het zijn maar enkele van de vele andere invalshoeken die door de recente 'tanatologie' zijn uitgeprobeerd en die ook voor de lokale historicus nuttig kunnen zijn.

Het is echter vooral de sociale identificatie van de betrokkenen die een belangrijke bijdrage tot het onderzoek zou vormen. Het grote voordeel van voorgaande bronnen is immers dat ze het bij micro-onderzoek mogelijk maken te bepalen wie, welke sociale groepen voor het eerst (in bepaalde opzichten) binnen of buiten de kerkelijke invloedssfeer geraakten. Meer regionale studies komen nooit tot die verfijning: gedetailleerd lokaal onderzoek zou hier grote leemten in de kennis opvullen.

Die verregeerde identificatie van de gegevens is bv. niet mogelijk bij die andere, voor België belangrijke statistiek: de verkiezingsuitslagen (voor literatuur zie hoofdstuk politieke geschiedenis). Tot in de jaren zestig van de 20ste eeuw werden de gelovigen van bepaalde bisdommen 'op straf van zonde' verplicht hun stem op een bepaalde lijst uit te brengen. Of dat advies al dan niet werd opgevolgd kan via deze weg achterhaald worden. Soortgelijke, partiële informatie kan gevonden worden betreffende de procentuele verdeling van de schoolbevolking over de diverse netten, of betreffende de keuzen binnen het rijksonderwijs voor godsdienstleer dan wel moraalonderricht.

2.3.4.3 De alledag.

Het laatste en moeilijkste luik van het onderzoek moet trachten te achterhalen hoe het religieuze aanbod door 'het volk' werd verwerkt, ondergaan, verworpen, geïnstrumentali-

cultuur - religie

seerd, 'toegeëigend'... en wat er bij degenen die het ronduit afwezen in de plaats kwam: m.a.w. hoe zat het met de religieuze volkscultuur (Rooijackers en Van der Zee, 1986; Minke, 1999; Dekker, 2000; Pirotte, 2003, 111-160)?

Weten dat in een bepaalde parochie iedere zondag zowat iedereen ter kerke ging, er zo goed als geen paasverzuimers waren enz. is één zaak. Maar waarom die mensen zo kerkelijk waren, in hoeverre de predikatie, de catechismus... ook aansloeg in hun dagelijks doen en laten is een ander paar mouwen.

Er zijn de zeldzame (uitgegeven) ego-documenten van 'gewone' mensen die aandacht hebben voor wat met godsdienst te maken heeft (bv. Leboutte, 1991; Lambrecht).

Het kan nuttig zijn na te gaan in hoeverre in de volkskundige literatuur melding wordt gemaakt van religieuze, maar niet-klerikaal gecontroleerde gebruiken in de streek: Sint-Pietersvuren, wonderdoktoors, belezing door leken enz. (Van der Zeyden, 1992; Dobbelaere, 1988; Peeters, 1993; Vannoppen, 2001). Misschien zelfs dat men het geluk heeft onder de vroegere parochieherders een amateur-volkskundige te treffen (Van Es, 1949). Ook streekromans kunnen (erg voorzichtig te hanteren) informatie bevatten (De Ruyck, 1983; Vanhaute, 1986), of schilderijen (Pil, 1990, L. De Pauw-Deveen, 1996), of volksverhalen (Van den Berg, 1993).

Het grootste deel van de informatie zal de historicus toch zelf moeten vergaren, en dat hoofdzakelijk op basis van ongeschreven bronnen. Er is vooreerst het landschap en de behuizing: hoeveel kapellen, ter ere van wie, door wie opgericht, onderhouden, bezocht (Lefevre, 1991; De Broeck, 2000; Poelman, 2002; Vannoppen, 2002)? Oude foto's (Ollivier, 1994; Van Keymeulen en Velle, 2001), maar ook landboeken en kadaster kunnen hierbij helpen. Hoe ziet het er binnenskamers uit (Weyns)? Wat staat er op de schouw, wat hangt er in de slaapkamer, in de stal..(crucifixen, heiligenbeelden, palmtakjes, paasnagels, wijwater...), waren er 'zantjes' in omloop (Pirotte, 1987; Post, 1990)? Spijtig genoeg voor de onderzoeker zal men vandaag alleen nog bij oudere inwoners het oude 'ameublement' terugvinden. Boedelbeschrijvingen kunnen een uitweg bieden. En laatst maar niet het minst: het bevragen van nog levende getuigen (Van Oekelen, 1990; Carson, 1995).

Bibliografie

ADRIAENS, V., *Liberalisme op het Zuid-Oostvlaamse platteland*, Gent, 1991. (Liberaal Archief, Verhandelingen

cultuur - religie

nr. 6).

AELBRECHT (V.), *L'entre-deux-guerres en Belgique 1918-1940. Bibliographie III. L'enseignement secondaire*, Brussel, 1991 (Cahier du Centre d'histoire contemporaine, 3).

Algemene geschiedenis der Nederlanden, dln. 11-15, 1983 e.v.
Analyse du discours religieux, in *Social Compass*, XX, 1973, 3.

ART (J.), 'Nataliteit en onwettige geboorten: een onontgonnen onderzoeksterrein', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LV, 1972, pp. 3-30.

ART (J.), 'Moerbeke-Waas: een type-geval van plattelandsontkerkelijkheid?', *HMGOG*, XXIX, 1975, pp. 91-116.

ART (J.), *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent 1830-1914*, Heule, 1977 (Standen en Landen, 71).

ART (J.), *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914*, Gent, 1979 (Verhandelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, XIV).

ART (J.), 'Preken in preindustriële Vlaanderen. Aspecten van volksmissiepredikatie tussen 1830 en 1850', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1984, pp. 407-421.

ART (J.), 'Clerus en volksreligie in Vlaanderen sinds de nieuwste tijd: "ne peius adveniat"' in G. ROOIJAKKERS en T. VAN DER ZEE ed., *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen, 1986, pp. 99-118.

ART (J.), 'Les « Rapports triennaux sur l'état de l'enseignement supérieur »: un arrière-fond pour des recherches ultérieures sur l'histoire des élites belges entre 1814 et 1914', *BTNG*, XVII, 1986, 1-2, pp. 187-224.

ART (J.), 'Op zoek naar verklaringsfactoren voor de macht van de geestelijkheid in rurale samenlevingen: het Vlaamse geval' in *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden. Handelingen van het 13de internationaal colloquium, Spa, 3-5/9/1986*, Brussel, 1988, pp. 519-530 (Gemeentekrediet. Historische uitgaven in 8°, 77).

ART (J.), 'The historiography of male members of orders and congregations in Belgium during the 19th and 20th centuries: a state of affairs', te verschijnen in KADOC-reeks.

AUBERT (R.), *150 ans de vie des églises*, Brussel, 1980.

B. DE KEYSER e.a., *De ingenieuze neogotiek. Techniek en kunst, 1852-1925*, Leuven, 1997.

BAART (A.G.H.A.) e.a., *Culturele geschiedenis van Vlaanderen*, 10 dln., Deurne, 1982.

BAETEN (W.), *Patronaten worden Chiro. Jeugdbewegingen in*

cultuur - religie

Vlaanderen 1918-1950, Leuven, 1993.

BAETEN (W.), 'Patronaten in Vlaanderen en Nederland 1850-1941', *Trajecta*, III, 1994, 1, pp. 34-60.

BALTHAZAR (H.) e.a., *De jaren '30 in België. De massa in verleiding*, Brussel, 1994.

Basisstatistieken over decanaten en bisdommen van de Belgische kerkprovincie, Brussel, 1974-

BASTIAEN (F.), 'De spoorweg in de groei van een plattelandsdorp: Aalter op de lijn Gent-Brugge', *Het Land van de Woestijne*, XI, 1988, pp. 63-153.

BASTIAEN (F.), 'Soldatenbrieven, bron voor mentaliteits- en sociale geschiedenis' in L. STOCKMAN red., *Liber amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, pp. 39-44.

BECKERS (T.) e.a., *Het vraagstuk van den vrijen tijd. 60 jaar onderzoek naar vrije tijd*, Leiden, 1991.

BEKAERT (E.), 'De familie Minne: ruim drie eeuwen kosterschap in Dentergem, 1610-1949', *De Roede van Tielt*, XXV, 1994, 2, pp. 42-92.

BEUNDERS (H.), 'Media en sociaal-culturele verandering: televisie als voorbeeld' in H. KLEIJER e.a. red., *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam, 1992, pp. 223-234.

BEUSEN (P.) e.a., *Bibliografie van de geschiedenis van de steden van België en van het Groothertogdom Luxemburg*, Brussel, 1998.

Bibliographie d'histoire militaire belge des origines au 1er août 1914, Brussel, 1979 (Centrum voor militaire geschiedenis, bijdrage 14).

BOENDERS (F.) red., *Het Boek van België. Een controversieel portret van cultureel België*, Hasselt, 1980.

BOON (G.), *De Belgische Radio-omroep tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 1988.

BOUDIN (H.R.), *Bibliografie van het Belgisch Protestantisme 1781-1996*, Brussel, 1999.

BOUTRY (P.), *Prêtres et paroisses au pays du curé d'Ars*, Parijs, 1986.

BRAEKMAN (W.L.), *Hier heb ik weer wat nieuws in d'hand. Marktliedereren, rolzangers en volkse poëzie van weleer*, Gent, 1990.

BRODEUR (R.) ed., *Les catéchismes au Québec 1702-1963*, Paris, 1990.

BROECKAERT (P.F.), *Predicatie en arbeidersprobleem*, Mechelen, 1963 (Verzameling van de School voor politieke en sociale wetenschappen, 174).

BURGELMAN (J.), *Media en politiek*, 1990.

BURGGRAEVE (R.) e.a. ed., *Levensrituelen. Het huwelijk*, Leuven, 2000 (KADOC-studies 24).

cultuur - religie

CARSON (P.), 'Afsnee, een dorp in de twintigste eeuw', *Heemkring Scheldeveld, jaarboek, XXIV, 1995, pp. 189-224.*

CELIS (M.), 'Ces nécropoles qu'on dit moribondes: l'expérience néerlandophone dans le patrimoine funéraire', *Revue d'histoire religieuse du Brabant wallon, XVI, 2002, 1-2, pp.64-72 en 138-140.*

CHARPIN (F.L.), *Pratique religieuse et formation d'une grande ville. Le geste du baptême et sa signification en sociologie religieuse. Marseille, 1806-1958, Parijs, 1964.*

CHRISTENS (R.), *100 jaar Heilig-Hartinstituut Annuntiaten Heverlee. Geschiedenis van een school en een congregatie, Leuven 1994.*

CLAEYS-BOUUAERT (F.), *Le diocèse de Gand pendant la première occupation allemande 1914-1918, Brussel, 1949.*

CLEMENS (T.H.J.), *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken, Tilburg, 1988, 2 dln.*

CLOET (M.), 'Kerkelijke instellingen en het belang ervan voor de plaatselijke geschiedenis (16de-18de eeuw). Een wegwijzer voor de lokale vorser', *De Leiegouw, XXV, 1983, pp. 3-32.*

CLOET (M.) e.a., *Het bisdom Brugge, Brugge, 1987.*

CLOET (M.), *Repertorium van de dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie 1559-1801, Leuven, 1989 (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 92).*

CLOET (M.) e.a., *Het bisdom Gent. Vier eeuwen geschiedenis, Gent, 1991.*

CONVENTS (G.), *Van kinoscoop tot café-ciné: de eerste jaren van de film in België 1894-1908, Leuven, 2000.*

COUSIN (B.), *Le miracle et le quotidien. Les ex-voto's provençaux, Aix, 1983.*

CRAEYBECKX (J.) en SCHEELINGS (F.) red., *De Franse Revolutie en Vlaanderen, Brussel, 1990.*

D'HAENENS (A.) red., *België: 150 jaar cultuur en samenleving 1830-1980, Brussel, 1980.*

DAEM (M.), 'De ex-voto's', *Oostvlaamse Zanten, 1955, pp. 165-174.*

DAMEN (P.), *Jong in de jaren '60. Tijdsbeeld van een generatie, Utrecht, 1992.*

DARQUENNE (R.), *Musique, industrie et politique, Haine-Saint-Pierre, 1985 (Publications du cercle d'histoire et de folklore Henri Guillemin, XXI).*

DAUPHIN (F.), 'Le clergé paroissial en Belgique : la perception de l'occupation allemande 1914-1918', *Revue du Nord, LXXX, 1998, 325, pp.367-382.*

DAUPHIN (F.), 'L'Eglise belge et la mémoire de la Grande Guerre. Le Comité interdiocésain 1919-1922', *Revue d'histoire ecclésiastique, XCII, 2000, pp. 797-842.*

cultuur - religie

DE BEULE (O.), *Moerzeke. Religieus-sociale monografie van een plattelandsgemeente*, 1962 (KULeuven. Verzameling School politieke en sociale wetenschappen, 166).

DE BOER (E.), 'Een volksparochie te Antwerpen. Gelovigen en priesters van St.-Andries 1865-1914', *Trajecta*, I, 1992, 3, pp. 262-278.

DE BORCHGRAVE (C.), 'De volksmissie als pastorale strategie. De missie-activiteiten van de redemptoristen in Vlaanderen 1918-1940' in M. MONTEIRO e.a. red., *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme*, Kampen, 1993, pp.107-122.

DE BORCHGRAVE (C.), 'Volksmissie in Vlaanderen 1918-1940', *Trajecta*, II, 1993, 3, pp.260-272.

DE BORCHGRAVE (C.), *God of genot. Vlaanderen 1918-1940: een kerk in strijd met de moderne zinnelijkheid*, Leuven, 1998.

DEBOUTTE (A.), 'Fifty Years of Redemptorist Missions in Flanders 1935-1985', *Spicilegium historicum Congregationis Ssmi Redemptoris*, XXXIII, 1985, 2, pp. 467-484.

DE BROECK (Roger), 'De gevelkapelletjes van Regnum Mariae, een merkwaardige uiting van volksdevotie', *De Semse*, XVI, 2000/2, pp. 53-98.

DEBROUWERE (M.) en DUCATTEEUW (E.), 'Kroniek van duizend jaar Beverna cum ecclesia', *De Gaverstreke*, XXII-XXVIII, 1994-2000. [1780-1940]

DEBROUWERE (M.) en DUCATTEEUW (E.), 'Oorlogsdagboek 1914-1918 van de Desselgemse pastoor Jozef Coussement', *De Gaverstreke*, XXV, 1997, pp. 183-244; XXVI, 1998, pp. 127-216.

DECALUWE (J.), 'Kuurne in de Eerste Wereldoorlog volgens het afroepboek van pastoor L. Proot', *De Leiegouw*, XXXVI, 1994, 3-4, pp. 263-278.

DECALUWE (J.), 'Vanaf de Kuurnse kansel. Het 'afroepboek' van pastoor De Blauwe van 1881 tot 1884', *De Leiegouw*, XXXIV, 1992, pp. 83-116.

DE CLERCQ (R.), 'De inwoners van de Scheldeveldgemeenten in de commerciële repertoria van de 19de eeuw', *Heemkring Scheldeveld, jaarboek*, XVIII-XXVII, 1989-1997.

De dolle jaren in België. 1920-1930, Brussel, 1981.

DE DONDER (V.), *Patrouilleleiders komt getreden. Katholieke scouts en gidsen in Vlaanderen*, Antwerpen, 1993.

DEJONGH (G.) e. a., 'In de greep van de markt. De integratie van de regionale landbouwmarkten in België 1700-1850', *BTNG*, XXX, 2000, 1-2, pp. 5-47.

De Kerk in het midden. Een halve eeuw parochieblad, Antwerpen, 1993.

DEKKER (T.) e.a. red., *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen, 2000.

DE KNOP (P.) red., *Veertig jaar sport- en vrijetijdsbeleid*

cultuur - religie

in Vlaanderen, Brussel, 2000.

DELMOTTE (M.), 'Om de ziel van het kind. De schoolstrijd in het liberale Sint-Eloois-Vijve 1878-1895 en de klerikale Gaverstreke 1878-1884', *De Gaverstreke*, XVIII, 1990, pp. 343-490.

DELMOTTE (M.), 'Gemeenteraadsverkiezingen te Waregem 1815-1921', *De Gaverstreke*, XXIV, 1996, pp. 361-522.

DELMOTTE (M.), 'De dageraad van de democratie in de Gaverstreek op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog', *De Gaverstreke*, XXVI, 1998, pp. 581-726.

DELMOTTE (M.), 'Gemeenteraadsverkiezingen 1895-1938: politici en pastoors te St.-Eloois-Vijve', *De Gaverstreke*, XXVII, 1999, pp. 313-494.

DELMOTTE (M.), 'Gemeenteraadsverkiezingen te Sint-Eloois-Vijve 1938-1976', *De Gaverstreke*, XXVIII, 2000, pp. 465-541.

DELOS (F.), *Herbergen en hun betekenis. Brugge 1830-1914*, Gent, OLV, 1988.

DE MAESSCHALCK (E.) red., *150 jaar Belgen*, Brussel, 1980.

DE MAEYER (J.) ed., *De St.-Lucasscholen en de Neogothiek, 1862-1914*, Leuven, 1988 (KADOC-studies 5).

DE MAEYER (J.) en WYNANTS (P.) red., *De Vincentianen in België 1842-1992*, Brussel, 1992 (KADOC-studies 14).

DE MAEYER (J.) en VERPOEST (L.) ed., *Gothic Revival. Religion, Architecture and Style in Western Europe 1815-1914*, Leuven, 2000.

DEMAREST (H.), 'Benedikt Labre in Vlaanderen', *Volkskunde*, 1980, pp. 73-102.

DEMAREST (H.), 'Twee eeuwen (paas)biecht- en communiebriefje, 1784-1983', *Volkskunde*, XC, 1989, pp. 125-157.

DEMEULEMEESTER (A.), 'Kasteel in de clinch met pastorie en klooster, Pittem, 1865-1880', *De Roede van Tielt*, XVII, 1996, 4, pp. 178-236.

DEMEULEMEESTER (M.), *L'archiconfrérie de la Sainte Famille 1847-1947*, Leuven, 1946.

DE MOREAU (E.), *Le catholicisme en Belgique*, Luik, 1927.

DEMOULIN (R.), *Cent cahiers - Honderd bijdragen*, Brussel, 1987 (ICHG, 101).

DEMUYT (E.), 'Tussen Kerk, tafel en bed. Indices van het gezinsleven in de Antwerpse Kempen, 1857-1890', *Taxandria*, 1990-1991, pp. 113-128.

DEMUYT (E.), 'Allemaal broeders en zusters. Bijdrage tot de studie der religieuze broederschappen in de 19de eeuw. Merkssem 1745-1914', *Oostvlaamse Zanten*, LXVII, 1992, 1, pp. 17-38.

DEPAEPE (M.) e.a., *Bibliografie van bronnen voor de geschiedenis van het voorschools, lager, normaal- en buitengewoon onderwijs in België 1830-1959*, Gent, 1991.

cultuur - religie

DE PATER (B.C.), 'De opmars van de standaardtaal in Nederland als ruimtelijk diffusieproces', *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, XI, 1993, 1, pp. 1-8.

DE PAUW - DEVEEN (L.), 'Industrie en de grafische, plastische en bouwkunsten in België' in E. NIJHOF en P. SCHOLLIERS red., *Het tijdperk van de machine. Industriecultuur in België en Nederland*, Brussel, 1996, pp. 83-114.

DE POORTER (A.), *De geschiedenis van de Belgische circussen*, Zulte, s.d.

DEPUYDT (J.) e.a., *Het Verbond der verzorgingsinstellingen, 1938-1988. Vijftig jaar ten dienste van de Caritas-verzorgingsinstellingen*, Leuven, 1988.

DE RIDDER (C.B.) e.a., *Album pastorum Campinae Antwerpiensis. De lijsten van pastoors en kapelaans der Antwerpsche Kempen*, Antwerpen, 1952.

DE RIJCK (T.) en VAN MEULDER (G.), *De ereburgers. Een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers*, Antwerpen, 2000.

DERKS (A.), *Individualisme zonder verhaal. Een onderzoek naar de verspreiding en de betekenis van individualistische vertogen in Vlaanderen*, Brussel, 2000.

DE RUYCK (K.), 'Inventaris en studie van de volkskundige elementen in het werk van C. Buysse', *Het Land van Nevele*, XIV, 1983, 3.

DE SCHRYVER (R.) e.a. red., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 3 dln., Tielt, 1998.

DESEYN (G.), *De geschiedenis van het amusementsleven te Gent*, Gent, 1983.

DESMED (R.), 'La franc-maçonnerie belge au 20e siècle. Cadre historique et essai de bibliographie critique' in J. MARX ed., *Maçonnerie, maçonneries*, Brussel, 1990, pp. 157-192.

DE ST. MOULIN (L.), 'Contribution à l'histoire de la déchristianisation. La pratique religieuse à Seraing depuis 1830', *Annuaire d'histoire liégeoise*, X, 1967, pp. 33 e.v.

DE VOS (L.), *Het effectief van de Belgische krijgsmacht en de militiewetgeving 1830-1914*, Brussel, 1985 (Centrum voor militaire geschiedenis, bijdrage 20).

DE VROEDE (M.) en HERMANS (A.) ed., *Vijftig jaar chiroleven, 1934-1984*, Leuven, 1985 (KADOC-jaarboek, 1984).

DE VROEDE (M.) e.a., *Bibliografie van de geschiedenis van het voorschools, lager, normaal- en buitengewoon onderwijs in België, 1774-1986*, Leuven, 1988.

DEWEERDT (D.) red., *Begeerte heeft ons aangeraakt. Socialisten, sekse en seksualiteit*, Gent, 1999 (Bijdragen Museum Vlaamse sociale strijd, 16).

DHAENE (C. en L.), *Sint-Jozef Kortenberg. Van 'Maison de Santé' tot Universitair Centrum 1850-1995*, Leuven, 1995.

cultuur - religie

- DHAENE (L.), *Boeren en burgers. Sociale geschiedenis van het 19de-eeuwse platteland. Zingem, 1796-1900*, Zingem, 1986.
- DHAENE (L.) e.a., *Terbank. 800 jaar zorg voor mensen*, Leuven, 1997.
- DHONDT (J.), 'Onkerkelijkheid, vooral in het Vlaamse land' in IDEM, *Machten en Mensen*, Gent, 1976, pp. 645-689.
- DIERYNCK (L.) e.a., *Katholieke periodieken uit de provincie Antwerpen*, 2 dln., Leuven, 1997.
- DOBBELAERE (K.), 'Enkele demografische en sociologische bedenkingen bij het dalend aantal priesters in de Vlaamse bisdommen', *Collationes*, VI, 1976, 1, pp. 91-114.
- DOBBELAERE (K.), *Het 'volk Gods' de mist in ? Over de kerk in België*, Leuven, 1988.
- DOBBELAERE (K.), 'Volkskunde en godsdienstsociologie: op zoek naar een mogelijke samenwerking', *Volkskunde*, 1988, pp. 203-215.
- DOBBELAERE (K.) e.a. ed., *Levensrituelen. Het vormsel*, Leuven, 1991 (KADOC-studies 12).
- DOBBELAERE (K.), 'Luhmann en de analyse van de godsdienst: enkele denkpijlers' in R. LAERMANS red., *Sociale systemen bestaan. Een kennismaking met het werk van Niklas Luhmann*, Leuven, 1999, pp. 181-196.
- DOBBELAERE (K.) e.a., *Verloren zekerheid: de Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*, Tielt, 2000.
- DUFAYS (J.-M.), 'Introduction bibliographique' in J. MARX ed., *Maçonnerie, maçonneries*, Brussel, 1990, pp.193-205.
- DUPAQUIER (J.), *Le temps des Jules. Les prénoms en France au XIXe siècle*, Parijs, 1986.
- ELOY (A.) e.a., *Een visie op de dood 1790-1914: kerk, vrijdenkerij, esoterie, spiritisme*, Gent, 1986.
- EVERS (J.H.S.), 'De gepubliceerde r.k. preek in Nederland 1840-1960: een fondsenreconstructie' in J. VAN LAARHOVEN ed., *Munire ecclesiam. Opstellen over 'gewone' gelovigen aangeboden aan W.A.J. Munier bij zijn 70ste verjaardag*, Maastricht, 1990, pp.256-276 (Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap, 13).
- FLORIZOONE (G.), *In een stad van stenen. Dagboeknotities van een roeping*, Brugge, 1985.
- FOLLENS (N.), 'Barsten in de parochiale eenheidsstructuur van Waregem, 1889', *De Gaverstreke*, XVII, 1989, pp. 11-32.
- FRANKE (H.), 'Het heengaan van de dood. Over de veranderende inhoud van overlijdensadvertenties 1794-1983', *Sociologisch Tijdschrift*, XI, 1984, pp. 286-326.
- FRANSEN (J.), 'Het Humanistisch Verbond. Ontstaan, uitbreiding en crisis', *BTNG*, XXVIII, 1998, 3-4, pp. 499-525.
- GABRIELS (L.), *De Bonden van het H.Hart in het bisdom Gent 1920-1945*, Aartrijke, 1991.

cultuur - religie

GEENS (F.), *Streekdrachten in onze gewesten*, Gent, 1994.

GEIRNAERT (N.), 'Het archief van het St.-Lodewijkscollege: mogelijkheden voor lokaal onderzoek', *Haec Olim. Jaarboek van de Oud-Leerlingenbond St.-Lodewijkscollege Brugge*, XXIX, 1996, pp. 18-25.

GENICOT (L.), *Histoire des routes belges depuis 1704*, Brussel, 1948.

GENNART (J.), *Diocèse de Namur: paroisses et édifices du culte, 1808-1979*, Namen, 1980 ((Répertoires Meuse-Moselle, 5).

GERARD (E.) ed., *De christelijke arbeidersbeweging in België, 1891-1991*, 2 dln., Leuven, 1991 (KADOC-studies 11).

GERARD (E.) e.a., *Van arbeiderscoöperatie tot bank. De geschiedenis van BACOB*, Tielt, 1995

GERMAIN (E.), *Parler du salut? Aux origines d'une mentalité religieuse. La catéchèse du salut dans la France de la Restauration*, Parijs, 1968.

GERRITS (J.), *50 jaar verbond voor heemkunde. Geschiedenis en werking*, Antwerpen, 1991 (Publicaties van de stadsbibliotheek en het AMVC, 31).

GEVERS (L.), *Honderd jaar katholieke studerende jeugd 1884-1984. De geschiedenis van de Hasseltse Jonge Klauwaerts*, Hasselt, 1986.

GHERET (D.), 'Een historische bron die onvoldoende bekend is: de verslagen over de administratieve toestand van de provincie', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, XXXVII, 1983, 144, pp. 95-104.

GIELIS (M.), 'Leven en dood, liefde en geloof in Baarle-Hertog-Nassau. Historisch-antropologische verkenningen', *Taxandria*, LX, 1988, pp.123-234.

GOBYN (R.), 'De "Almanach" en de "Annuaire du commerce et de l'industrie de Belgique". Hun betekenis voor het sociaal-economisch onderzoek van het platteland en de kleine steden in de tweede helft van de 19de eeuw. Het geval Tielt', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, IX, 1983, 23, pp. 49-58.

GOBYN (R.) en GAUS (H.), *De fifties in België*, Brussel, 1988

HAAGDORENS (L.), 'De mobilisatie van de katholieke zuil in de schoolstrijd (mei 1954-juli 1955)', *BTNG*, XV, 1984, 1-2, pp. 3-70.

HANNES (J.), 'Het analfabetisme, sociaal bekeken' in R. DE BOCK-DOEHAERD ed., *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis*, Brussel, 1980, pp. 55-63.

HANSON (M.), *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914*, Maastricht, 1990.

HASQUIN (H.) red., *Het culturele leven in onze provincie onder Frans Bewind*, Brussel, 1989.

cultuur - religie

HASQUIN (H.) red., *België onder het Frans Bewind*, Brussel, 1993.

'Herbergleven in Vlaanderen', themanummer van *Ons Heem*, LI, 1997, 3.

HEYRMAN (P.) e.a., *De Katholieke Studentenactie te St. Niklaas 1927-1987. 60 jaar jeugdbeweging in het Waasland*, St. Niklaas, 1987.

HEYRMAN (P.), *Voor eigen winkel. Honderd jaar middenstand en middenstandsbeweging in Oost-Vlaanderen*, Leuven, 1991.

HEYRMAN (P.), *Zelfstandigen in beweging. Middenstandsorganisatie in de provincie Antwerpen 1854-1994*, Leuven, 1995.

HEYRMAN (P.), *Middenstandsbeweging en beleid 1918-1940. Tussen vrijheid en regulering*, Leuven, 1998 (KADOC-studies 22)

HOLLEBOSCH - VAN RECK (Y.), *Rendez-vous met Magere Hein: doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw*, Gent, 1986.

HOOGHE (M.), *Het wordt nooit meer als vroeger. 1945-1995. België een halve eeuw modern*, Leuven, 1995.

HOOGHE (M.) en JOORIS (A.), *Golden Sixties 1958-1973. België in de jaren zestig*, Brussel, 1999.

HOUTART (F.), 'Les paroisses de Bruxelles 1803-1951. Législation, délimitation, démographie, équipement', *Bulletin de l'institut de recherches économiques et sociales*, XIX, 1953, pp.671-748.

IN 'T VELT (C.), *Jong in de jaren '50. Tijdsbeeld van een generatie*, Utrecht, 1994.

JACOBS (M.), 'Charivari in Vlaamse dorpen, 18de-20ste eeuw. Macht, cultuur en symbolisch geweld' in *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden. Handelingen van het 13de internationaal colloquium*, Spa 3-5/9/1986, Brussel, 1988, pp. 589-614 (Gemeentekrediet. Historische uitgaven, reeks in 8°, nr. 77).

JACOBS (M.), 'De bef jagen en schavakken vangen in Vlaanderen 1830-1914', *Volkskunde*, 1988, 2, pp. 83-115.

JANSSEN (A.M.P.), 'De bisschop op bezoek. C.R.A. Van Bommels kerkvistaties in het land van Zwentibold 1834-1835' *Historisch Jaarboek van het Land van Zwentibold*, VI, 1985, pp. 79-95.

JESPERS (F.P.M.), *Het loffelijk werk der engelen. De katholieke kerkmuziek in Noord-Brabant van het einde van de 17de eeuw tot het einde van de 19de eeuw*, Tilburg, 1988.

JOSET (C.J.), *Au rendez-vous de Notre Dame: un message d'un demi-siècle, 1932-1982*, Namen, 1982 (Dossiers de Beauraing, 3).

KALB (D.) ed., *Fragmenten van vermaak: macht en plezier in moderniserend Nederland*, Utrecht, 1991.

cultuur - religie

KERKHOF (J.), *Godsdienstpraktijk en sociaal milieu. Proeve van een godsdienstsociologische studie der provincie Limburg*, Brussel, 1954 (KULeuven, verzameling van de School voor politieke en sociale wetenschappen, 148) .

KERKHOF (J.) en VAN HOUTTE (J.) ed., *De kerk in Vlaanderen. Pastoraal-sociologische studie van het leven en de structuur der kerk*, Tielt, 1962 .

KERKHOF (J.) en RESZOHAZY (R.), *De stille ommekeer. Oude en nieuwe waarden in het België van de jaren tachtig*, Tielt, 1984.

KERKHOF (J.) e.a., *De versnelde ommekeer: de waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren negentig*, Tielt, 1992.

KEUPPENS (C.), 'Bijdrage tot de studie van het analfabetisme en het lager onderwijs te Turnhout, 1795-1854', *Taxandria*, 1966, pp. 3-96 en 1967, pp. 3-115.

KLEIJER (H.) en TILLEKENS (G.), 'In het teken van de popmuziek. De culturele betekenis van de popmuziek voor de jeugd in de jaren zestig' in IDEM e.a. red., *Tekens en teksten*, Amsterdam, 1992, pp. 205-222.

KNIPPENBERG (H.) e.a., *De eenwording van Nederland*, Nijmegen, 1988.

KONINKX (E.), *Le clergé du diocèse de Liège, 1825-1967*, 2 dln., Luik, 1974-5.

KOYEN (A.), *Geloofsbeleving in de streek van Geel in de 19de en 20ste eeuw*, Geel, 1995.

KWANTEN (G.), *Welstand door vereniging. De ontwikkeling van de christelijke arbeiderscoöperaties 1886-1986*, Brussel, 1987.

LAERMANS (R.) e.a. ed., *Secularization and social integration. Papers in honor of Karel Dobbelaere*, Leuven, 1998 (Sociologie vandaag, 4).

LAERMANS (R.), *Communicatie zonder mensen. Een systeemtheoretische inleiding in de sociologie*, Amsterdam, 1999.

LAMBERT (Y.), *Dieu change en Bretagne. La religion à Limerzel de 1900 à nos jours*, Parijs, 1985.

LAMBRECHT (I.J.), 'Jeugdherinneringen aan Sint-Eloois-Vijve, 1913-1932', *De Gaverstreke*, XXII, 1994, pp. 151-218.

LAMS (G.), 'Het St.-Vincentiusgenootschap in Wingene, 1855-1961', *De Roede van Tielt*, XXII, 1991, 4, pp. 214-247.

LAUNAY (M.), *Le bon prêtre. Clergé rural au 19e siècle*, Parijs, 1986.

LAUREYS (D.), *De Mindere Broeders van Franciscus 1842-1992*, Leuven, 1992.

LEBOUTTE (R.) ed., *L'archiviste des rumeurs. Chronique de Gaspard Marnette, armurier, Vottem, 1857-1903*, Luik, 1991 (Collection d'études publiée par le Musée de la vie

cultuur - religie

wallonne, 6).

LEFEVRE (J.B.), *Potales, chapelles et cultes populaires. L'exemple du Pays de Brogne*, Namen, 1991

LEHOUCQ (N.), 'De Mariale bedevaart in de 19de eeuw. Dadizele, Oostakker, Scherpenheuvel', *Oostvlaamse Zanten*, LXIV, 1989, 4, pp. 253-269.

LEIJSSSEN (L.) e.a. ed., *Levensrituelen. Geboorte en doopsel*, Leuven, 1996 (KADOC-studies 20).

LERMYTTE (M.), *Voor de ziel van het kind. De schoolstrijd in het klerikale arrondissement Roeselare 1878-1887*, Brugge, 1985.

LERMYTTE (M.), 'Het hoogtepunt in het clerico-liberaal conflict: de schoolstrijd in de 19de eeuw', *Ons Heem*, 1989, pp. 194-202.

LESTHAEGHE (R.), 'Moral Control, Secularization and reproduction in Belgium, 1600-1900' in *Historiens et populations. Liber amicorum Etienne Hélin*, Louvain-la-Neuve, 1991, pp. 259-280.

LIEBAUT (H.), *De Societeyt litteraire van Lokeren 1803-1859*, Lokeren, 1998 (Heemkring de Souvereinen Lokeren, buitengewone uitgave 5).

LORY (J.), *Libéralisme et instruction primaire: 1842-1879. Introduction à l'étude de la lutte scolaire en Belgique*, 2 dln., Leuven, 1979.

MAES (J.) 'De laatste kruisvaarders. Pauselijke zouaven uit het werkgebied Scheldeveld', *Heemkring Scheldeveld Jaarboek*, XXII, 1993, pp. 193-216.

MARECHAL (G.), 'De conferentie van St.-Vincentius-a-Paulo te Eeklo, 1852-1900', *Liber amicorum Achiël De Vos*, Evergem, 1989, pp.135-141.

MARIEN (J.), *Album pastorum. Lijsten van dekenen, pastoors en kapelannen 1801-1981*, Antwerpen, 1981.

MATTHYS (K.) en VAN DE PUTTE (B.), 'Huwen tijdens de advent en de vasten in de 19de eeuw in Vlaanderen', *BTNG*, XXXI, 2001, 1-2, pp. 75-112.

MEIJER (E.) red., *Alledaags leven, vrije tijd en cultuur*, Tilburg, 1987.

MEILLANDER (V.), 'Ziel en doopsel van ongeboren kinderen. Vier eeuwen dispuut', *Oostvlaamse Zanten*, 1989, pp. 3-33.

MERTENS (R.), 'Vrouwelijke religieuze roepingen tussen 1803 en 1955. Casus: de Congregatie van Zomergem en de Zomergemse vrouwelijke religieuzen', *BTNG*, IX, 1978, 3-4, pp. 419-479.

MINKE (A.) e.a. red., *Volksreligie in België en Luxemburg. Verslagboek van de colloquia te Weerde, 1998*, 's Gravenwezel, 1999

MINTEN (L.), *L'enseignement primaire 1: 1830-1842; 2: 1842-1878; 3: 1879-1929; 4: 1930-1992*, 4 dln., Brussel, 1991-1996 (Les statistiques de l'enseignement en Belgique, 1-4).

cultuur - religie

Mores. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen, I, 2000-
NEYENS (J.), *De buurtspoorwegen in de provincie Antwerpen*,
Lier, 1969.

NEYENS (J.) *De buurtspoorwegen in de provincie Oost-
Vlaanderen*, Mechelen, 1978.

OLLIVIER (H.) red., *Met licht geschreven. Foto's uit een
eeuw dagelijks leven*, Gent, 1994 (Bijdragen van het Museum
van de Vlaamse Sociale Strijd 12).

OSAER (T.), 'Kerk en Leven': eigenheid in eenheid. Evolutie
van lokaal kerkblad naar landelijk parochieblad voor
Vlaanderen, 1910-1957', *Trajecta*, I, 1992, 3, pp.279-300.

PARMENTIER (K.), *Priesters en gelovigen onder het Frans
Bevind. De dekenij Roeselare 1794-1802*, Leuven, 1991
(Belgisch Centrum voor landelijke Geschiedenis, 98).

PEET (J.), 'De kerk als spiegel van de Kerk. Een oriëntatie
op kerkbouw en geschiedenis', *Archief voor de geschiedenis
van de katholieke kerk in Nederland*, XXIV, 1982, 1, pp. 82-
106.

PEETERS (P.), *Volkskunde 1961-1990*, Antwerpen, 1993
(Nederlandse Volkskundige Bibliografie. Systematische
registers op tijdschriften, 25).

PIERRARD (P.), *Histoire des curés de campagne de 1789 à nos
jours*, Parijs, 1986.

PIERRARD (P.), *La vie quotidienne du prêtre français au 19^e
siècle*, Parijs, 1986.

PIETERS (J.), *De doods-, begrafenis- en rouwgebruiken in het
arrondissement Dendermonde*, Gent, 1960.

PIL (L.) ed., *Boeren, burgers en buitenlui: voorstellingen
van het landelijk leven in België vanaf 1850*, Leuven, 1990.

PIROTTE (J.), *Périodiques missionnaires belges d'expression
française 1889-1940*, Leuven, 1973.

PIROTTE (J.), *Images des vivants et des morts. La vision du
monde propagée par l'imagerie de dévotion dans le Namurois,
1840-1965*, Louvain-la-Neuve, 1987.

PIROTTE (J.) e.a. red., *Pour une histoire du monde
catholique au 20e siècle, Wallonie Bruxelles. Guide du
chercheur*, Louvain-la-Neuve, 2003.

PLACQ (G.) 'Le développement du réseau routier belge de 1830
à 1940', *Bulletin de l'institut de recherches économiques et
sociales*, XVII, 1951, pp. 425-469.

POELMAN (R.), 'Het oudste Liber Memorialis van de St.-
Amandusparochie', *De Oost-Oudburg, Jaarboek*, XXXVI, 1999,
pp. 86-106.

POELMAN (R.), 'Oude en nieuwe gegevens over de
bedevaartplaats te Oostakker-Lourdes', *De Oost-Oudburg,
Jaarboek XXXIX*, 2002, pp. 317-356.

Poesje-, poppen- en figurentheater te Antwerpen, Antwerpen,
1997.

cultuur - religie

POST (P.G.J.) ed., 'Verbeelding van vroomheid. De devotieprent als cultuurwetenschappelijke bron', *Volkskundig Bulletin*, XIX, 1990, 3.

PRENEEL (M.), *Sint-Joanna in Berchem 1848-1998*, Leuven, 1998.

PUTSEYS (J.), 'Radiostrijd tussen de twee wereldoorlogen', *BTNG*, XVII, 1986, pp.35-60.

QUAGHEBEUR (P.), *Welzijn door Vooruitzicht. De Christelijke mutualiteitsbeweging in het Gentse*, Gent, 1986.

REYNEBEAU (M.), *De eeuw van België*, Tielt, 1999.

ROGGEN (H.R.), 'De Belgische Franciscaanse Derde Orde als massabeweging rond de eeuwwisseling', *Franciscana*, 1991, pp.105-134.

ROGIER (L.J.) e.a., *Geschiedenis van de kerk in tien delen*, dln.VII-X, Hilversum, 1964-1974.

ROMBAUTS (W.), *Het paasverzuim in het bisdom Brugge 1840-1911*, Leuven, 1971 (ICHG, 62).

ROMBAUTS (W.), 'Jaarlijkse biecht en paascommunie. De evolutie van de normen en het toezicht van de clerus in België van 1835 tot 1927', *BTNG*, III, 1972, pp. 85-115.

ROOIJAKKERS (G.), *Volkskunde. De rituelen van het dagelijkse leven*, Utrecht, 2001.

ROOIJAKKERS (G.) en VAN DER ZEE (T.) ed., *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen, 1986.

ROOSEMONT (F.), 'De waarde van militieregisters in het sociaal-demografisch onderzoek', *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, XXVII, 1987, 4, pp. 399-434.

RUBBENS (A.), 'Dreissig Jahre Geschichte des belgischen Katholizismus', *Communio. Internationale Katholische Zeitschrift*, 1978, pp. 443-466.

RUTTEN (W.J.M.J.), 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad 1830-1910. Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht voor en na de scheiding van de beide Limburgen' in *Eenheid en scheiding*, Leeuwarden, 1989, pp. 95-124 (Maaslandse monografieën, 47).

RUWET (J.) en WELLEMANS (Y.), *L'analphabetisme en Belgique, 18e et 19e siècles*, Leuven, 1978.

RYSERHOVE (A.), 'Over onderwijs en kiesstrijd te Knesselare', *Appeltjes van het Meetjesland*, 1990, pp. 47-86.

SANTY (F.) en MAMPUYS (J.), *Een eeuw christelijk syndicalisme in het arrondissement Kortrijk*, Kortrijk, 1992.

SAS (B.), *Augustijnen op de pastorij. De augustijnenparochie Sint-Stefanus te Gent van 1803 tot 1914*, Leuven, 1997.

SAUVEUR (J.), *Statistique générale de l'instruction publique en Belgique dressée d'après les documents officiels*, Brussel, 1880.

SCHOKKAERT (L.) e.a., *Bewogen beweging. 60 jaar KSJ-KSA-*

cultuur - religie

VKSJ, Leuven, 1989.

SCHOKKAERT (L.) ed., *Biografisch repertorium van de priesters van het bisdom Gent 1802-1997*, 2 dln., Leuven, 1997.

SCHOLLIERS (P.), *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Berchem, 1993.

SEGRS (Y.) e. a., *150 jaar Zusters van het Heilig Hart van Maria van Berlaar. In eenvoud en dienstbaarheid 1845-1995*, Leuven, 1995.

SEGRS (Y.), *Zusters in het wit. De gasthuiszusters augustinessen van Boom 1846-1996*, Leuven, 1996.

SLOOT (J.), 't Herderlijke schrijven. Een sociologische analyse van de officiële documenten van het Nederlandse episcopaat 1945-1974', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, XXII, 1980, 1, pp. 33-72.

SOEN (V.), 'Ieder huisje heeft zijn kruisje. Een studie over het sociaal-religieuze veld rond het Waregemse Jeugdcentrum', *De Gaverstreke*, XXIX, 2001, pp. 215-256.

SOUVEREYNS (G.), *Solidair in gezondheid. 100 jaar christelijk mutualisme in de Kempen*, Leuven, 2001.

STALLAERTS (R.) en SCHOKKAERT (L.), *Onder dak. Een eeuw volks- en gildenhuisen*, Gent, 1987 (Bijdragen Museum van de Vlaamse sociale strijd, 5).

STENGERS (J.), 'L'Eglise et l'orthodoxie des manuels scolaires au XIXe siècle' in *Eglise et enseignement*, Brussel, 1977 (ULB, Faculté de philosophie et lettres, LXVII).

STEPHANY (P.), *150 ans de vie quotidienne*, Brussel, 1980.

STEPHANY (P.), *Les années vingt - trente*, Brussel, 1983.

STEPHANY (P.), *Nos années cinquante*, Brussel, 1987.

STEPHANY (P.), *La Belgique sous la Régence 1944-1950. Une époque et son histoire*, Louvain-la-Neuve, 1999.

STORME (H.), *Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17de en 18de eeuw*, Brussel, 1991 (Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranr. 40).

TERLINDEN (A.M.) en ZEHNLE (J.P.), 'De ontstaansgeschiedenis van de industriële elektriciteit. Bijdrage van de Belgische pioniers en oorsprong van de openbare diensten', *Tijdschrift van Dexia Bank*, LV, 217, 2001, 3, pp. 5-26.

TIHON (A.), 'Geschiedenis van de Kerk in België in de 19de en 20ste eeuw. Een literatuuroverzicht', *Trajecta*, VI, 1997, pp. 361-377.

TIHON (A.), 'Pratiques funéraires traditionnelles et mutations récentes', *Revue d'histoire religieuse du Brabant wallon*, XVI, 2002, 1-2, pp.10-18.

TILLEKENS (G.) red., *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*, Amsterdam, 1990.

TIMMERMANS (R.), *Het Convent van Betlehem. Een half*

cultuur - religie

millennium vrouwelijke spiritualiteit en bedrijvigheid, Leuven, 2000.

TOP (S.), 'Volkskundig onderwijs en onderzoek aan de KULeuven 1937-1994. Bijdrage tot de wetenschapsgeschiedenis van een discipline', *Volkskundig Bulletin*, XX, 1994, 3, pp. 375-393.

TRIENEKENS (G.) en LUCASSEN (J.), 'Om de plaats in de kerk. Een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid voornamelijk in de 19de eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1978, pp. 239-304.

TYSSENS (J.), *Strijdpunt of pasmunt? Levensbeschouwelijk links en de schoolkwestie 1918-1940*, Brussel, 1993.

TYSSENS (J.) en WITTE (E.), *De vrijzinnige traditie in België: van getolereerde tegencultuur tot erkende levensbeschouwing*, Brussel, 1996.

TYSSENS (J.), *De schoolkwestie in de jaren vijftig: van conflict naar pacificatie*, Brussel, 1997.

TYSSENS (J.), *Om de schone ziel van 't kind.. Het onderwijsconflict als een breuklijn in de Belgische politiek*, Gent, 1998 (Museum van de Vlaamse sociale strijd, 15).

TYSSENS (J.) en VAN VELTHOVEN (H.), *Vlaamsch van taal, van kunst en zin: 150 jaar Willemsfonds 1851-2001*, Gent, 2001.

VAN BAVEL (M.) e.a., *En ze gingen op weg om met scerpe en staf. 150 jaar voetbedevaart Parochie St.-Martinus Westmalle*, Westmalle, 1990.

VAN BUYTEN (L.) red., 'Fiets en film rond 1900: moderne uitvindingen in de Leuvense samenleving', *Jaarboek van de vrienden van het stedelijk museum te Leuven*, VIII, 1979.

VAN CLEVEN (T.), *1945-1995: 50 jaar socialistisch jeugdverbond SJV*, Brussel, 1995.

VAN DE CAVEYE (H.), 'Gij zijt kanalje, heeft men ons verweten': *het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen*, Utrecht, 1974.

VAN DE CAVEYE (H.), 'Het proletariërslied: een sociaal-kulturele verschijningsvorm van de socialistische arbeidersbeweging', *BTNG*, XI, 1980, 1-2, pp. 175-204.

VAN DEN BERG (M.), *De volkssage in de provincie Antwerpen in de 19de en 20ste eeuw*, Gent, 1993 (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde, reeks IV, nr. 122).

VAN DEN EECKHOUT (P.) en VANTHEMSCHE (G.) red., *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw*, Brussel, 1999.

VAN DEN EYNDE (S.), 'Inventaris van de volks- en heemkundige musea in Vlaanderen', *Volkskunde*, LXXXIII, 1982, 2-3, pp. 165-234.

VAN DER HERTEN (B.) en VAN MEERTEN (M.), 'Het Waasland ontsloten. De spoorlijn Antwerpen-Gent 1841-1897', *Annalen*

cultuur - religie

van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, IIC, 1995, pp. 357-392.

VAN DER HERTEN (B.), 'De verre voorlopers van Belgacom. Van optische naar elektrische telegrafie in België, 1803-1850', *BTNG*, XXVI, 1996, 3-4, pp. 5-28.

VAN DER HERTEN (B.), 'Transport in België 1830-1990. Reconstructie van een databank', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, LI, 1997, pp. 5-21.

VAN DER HERTEN (B.) e.a. red., *Sporen in België. 175 jaar spoorwegen - 75 jaar NMBS*, Leuven, 2001.

VANDERMAELEN (L.) en WANTE (L.), 'En toen kwam den elektriek', *De Gaverstreke*, XX, 1992, pp. 79-102.

VAN DER PLAS (M.), *Mijnheer Gezelle: biografie van een priester-dichter (1830-1899)*, Tielt, 1990.

VANDERSTRAETEN (R.) e.a., *175 jaar Zusters der Christelijke Scholen van Vorselaar 1820-1995*, Leuven, 1996.

VAN DER ZEYDEN (A.), 'Volkskundig materiaal als bron voor historici', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XVIII, 1992, 1, pp. 66-82.

VAN DE VELDE (F.), *Edward Poppe en de Vlaamse Beweging*, Veurne, 1994.

VAN DE VELDE (L.), 'Het marionettentheater der Van Weymeersch 1827-1870', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, XLVI, 1963, pp. 21-103.

VAN ES (F.), *Pastoor Constant Duvillers 1803-1885. Folklorist en folkloristisch figuur*, Gent, 1949.

VAN GENECHTEN (G.) red., *Kermis. Het spiegelpaleis van het volk*, Gent, 1986.

VANHAUTE (E.) "'Moge de Kempenaar nooit ontaarden": 19de-eeuwse heimatschrijvers in het offensief', *Taxandria*, LVIII, 1986, pp. 83-110.

VAN HAVER (J.), 'Voor U, beminde gelovigen': *het rijke roomse leven in Vlaanderen 1920-1950*, Tielt, 1995.

VAN HOOFF (J.) en VAN RUYSSVELDT (J.) red., *Sociologie en de moderne samenleving. Maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw*, Amsterdam, 1999.

VAN HOUTTE (J.), *De mispraktijk in de Gentse agglomeratie. Misonderzoek en sociologische interpretatie*, St.-Niklaas, 1963 (KULEuven, Verzameling van de School voor politieke en sociale wetenschappen, 169).

VAN ISACKER (K.), *Herderlijke brieven over politiek*, Antwerpen, 1969.

VAN ISACKER (K.), *Mijn land in de kering 1830-1980. 1: Een ouderwetse wereld 1830-1914. 2: De enge ruimte 1914-1980*, 2 dln., Antwerpen, 1983.

VAN KEYMEULEN (J.), 'Taalgeografie en geschiedenis', *HMOGG*, 1989, pp. 211-229.

cultuur - religie

- VAN KEYMEULEN (J.) en VELLE (K.), 'Digitalisering van volkskundig fotomateriaal: het KBOV-project 'Fotoarchief'', *Volkskundige Kroniek*, IX, 2001, 3, pp.135-142.
- VAN LAARHOVEN (J.), *De kerk in 1770-1970. Handboek voor de kerkgeschiedenis*, Nijmegen, 1974.
- VANLANDSCHOOT (R.), *Kapelaan Verschaeve: biografie*, Tielt, 1998.
- VANNOPPEN (H.), *Wandeling door twee eeuwen Erps-Kwerps*, Antwerpen, 1994.
- VANNOPPEN (H.), 'Het dagelijks leven in onze tijd in mijn gemeente - een voorbeeldproject voor heemkunde voor de tweede helft van de 20ste eeuw', *Mores. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, II, 2001, 3, pp. 15-23.
- VANNOPPEN (H.), 'Kapellen in Vlaanderen', *Mores. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, III, 2002, 1, pp.21-28.
- VAN OEKELEN (K.), 'Liefde en huwelijk tussen 1920 en 1950', *Taxandria*, 1990, pp. 59-107; 1991, pp.67-112.
- VAN PASSEN (R.), 'Het provinciearchief in dienst van de lokale geschiedschrijving', *Jaarboek Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, IV, 1991-92, pp. 163-171.
- VAN TWEMBEKE (J.), 'Herbergen te Zevergem', *Heemkring Scheldeveld, jaarboek*, XXIV, 1995, pp. 3-68; XXV, 1996, pp. 3-80.
- VELLE (K.), *Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en 20ste eeuw*, RUG, 1988.
- VELLE (K.), *De nieuwe biechtvaders*, 1991.
- VELLE (K.), 'Bronnen voor de geschiedenis van 'het Scheldeveld': het archief van de provincie Oost-Vlaanderen, ca 1870-1914', *Heemkring Scheldeveld, jaarboek*, XXIV, 1995, pp. 69-126.
- VELLE (K.), 'De klokkenwestie in België in de 19de eeuw: een bijdrage tot de culturele en politieke geschiedenis van het platteland', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXXV, 1997, pp.343-382.
- VELLE (K.), 'Gemeentelijke politiereglementen als bron voor de volkscultuur', *Volkskundige Kroniek*, IX, 2001, 3, pp. 95-115.
- VERBEKE (H.), 'De biecht als sociale controle' in M. CLOET en F. DAELEMANS ed., *Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970*, Brussel, 1988, pp. 233-254 (Archief- en bibliotheekwezen in België, extranr. 35).
- VERHEIRE (I.), 'Het ontspanningsleven van Brugse arbeiders 1890-1921', *Oostvlaamse Zanten*, LXXV, 2000, 1, pp. 46-62.
- VERHELST (K.) en VAN LAERE (R.), *De Eerste Wereldoorlog in Limburg. Verslagen I - II*, Hasselt, 1997.
- Verkeer en verbindingen 1500-1850*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXXVIII, 1995, 1-4.

cultuur - religie

- VERMAUT (C.), *Tot uw dienst. Honderd jaar christelijke middenstandsbeweging in West-Vlaanderen*, Leuven, 1991.
- VERMEULEN (A.M.), 'De huwelijksacten van de Burgerlijke Stand als bron voor de sociaal-economische geschiedenis', *HMOGG*, 1985, pp. 203-212.
- VERMOTE (G.) en BAETEN (C.), *Harmonies, fanfares en brassbands in de provincie Antwerpen*, Gent, 1992.
- VERNOOD (J.), *Het rooms-katholiek devotielied in Nederland vanaf 1800*, Voorburg, 1990 (Kerkmuziek en liturgie, 4).
- VERSTREPEN (H.), 'Lokale socio-structurele determinanten van stedelijk seculiere en reguliere priesterroepingen. Casus: stad Gent, 1801-1914', *HMGOG*, XXXVIII, 1984, pp. 141-180.
- VERSTREPEN (H.), *De Mechelse Xaverianenkring 1859-heden*, Mechelen, 1987.
- VOS (L.), *Bloei en ondergang van het AVKS. Geschiedenis van de Katholieke Vlaamse Studentenbeweging 1914-1935*, Leuven, 1982, 2 dln.
- VOS (L.), 'De christelijke arbeidersjeugd' in E. GERARD red., *De christelijke arbeidersbeweging in België*, dl. II, Leuven, 1991, pp. 412-483.
- VOVELLE (M.), *Piété baroque et déchristianisation*, Parijs, 1973.
- VOYE (L.), *Sociologie du geste religieux. De l'analyse de la pratique dominicale en Belgique à une interprétation théorique*, Brussel, 1973.
- VOYE (L.) en BILLIET (J.) ed., *Sociology and Religions. An Ambiguous Relationship*, Leuven, 1999 (KADOC-studies 23).
- WEYNS (J.), *Volkshuisraad in Vlaanderen: kerken, religieuze groeperingen en lekenbewegingen*, Leuven, 1985.
- WILS (L.), *Honderd jaar Vlaamse Beweging. 1: Geschiedenis van het Davidsfonds tot 1914; 2: 1914-1936; 3: in en rond Wereldoorlog II*, 3 dln., Leuven, 1977-1989.
- WINKELER (L.), 'Ten dienste van de seminaristen. Handboeken in gebruik op de Nederlandse priesteropleidingen 1800-1967', *Archief van de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, XXX, 1988, 1, pp. 12-56.
- WITTE (E.), 'De Belgische vrijdenkersorganisaties 1845-1914. Ontstaan, ontwikkeling en rol', *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting*, V, 1977, 2.
- WITTE (E.), 'Overzicht van het onderzoek naar de Belgische vrijmetselarij in de 19de eeuw', *BTNG*, XVI, 1985, 3-4, pp. 523-542.
- WITTE (E.) e.a. red., *Het schoolpact van 1958. Ontstaan, grondlijnen en toepassing van een Belgisch compromis*, Brussel, 1999.
- WOESTENBORGH (B.), *De Katholieke Studentenactie in Oost-Vlaanderen, 1928-1992*, Gent, 1992.
- WYNANTS (P.), *Les soeurs de la Providence de Champion et*

cultuur - religie

leurs écoles 1833-1914, Namen, 1984.

WYNANTS (P.) 'Pour écrire l'histoire d'un établissement d'enseignement congréganiste: orientations de recherche, sources et méthodes, XIXe-Xxe siècles' in *Insedimenti e iniziative salesiane dopo Don Bosco*, Rome, 1996, pp. 17-62.

WYNANTS (P.), 'België en Nederland op gescheiden wegen? Geschiedschrijving van vrouwelijke congregaties 1990-2000', *Trajecta*, XI, 2002, 1, pp. 65-75.

WYNANTS (P.), 'Les instituts féminins en Belgique 19e-20e siècles: bilan et perspectives', te verschijnen in *KADOC-studies*.